

Medrese ve Tekke Dışındaki Eğitim Müesseseleri Tarihi Literatürü

Salim Aydüz*

Giriş

BU çalışmada, Osmanlı Devleti'nde, İslâm medeniyetinin temel eğitim müessesesi olan medreseler ve yaygın bir dinî kurum olan tekkeler dışında kalan eğitim merkezleri tarihi ile ilgili literatür ele alınmaktadır. Öncelikle, başta Topkapı Sarayı olmak üzere saraylarda verilen eğitim, daha sonra sırasıyla kütüphaneler, darüşşifalar, teknik eğitim ve meslekî eğitim kurumları incelenecektir. Burada ele alınacak konular arasında bulunması beklenen rasathaneler ve muvakkithaneler ile ilgili literatür, daha önce yapmış olduğumuz "Osmanlı Astronomi Müesseseleri"¹ başlıklı makalede incelendiğinden dolayı buraya dahil edilmedi.

Saray Eğitimi başlıklı ilk konuda öncelikle Osmanlı Devleti'nin en meşhur ve yegâne saray eğitim kurumu olan Enderûn Mektebi'nin mahiyeti ile cariyelerin eğitim sistemleri üzerinde durulup, Enderûn teşkilatı ve faaliyetlerinin yanı sıra buradan yetişen sanatkârlar ile ilgili literatür incelendi ve liste halinde zikredildi. Burada olduğu gibi çalışmanın tümünde konuyla ilgili yapılmış olan esas çalışmalar üzerine bilgi verildi ve konu hakkında dolaylı olarak bilgi veren 'diğer çalışmalar' liste halinde sıralandı, açıklamalara gidilmedi. Bunun sebebi bazı çalışmaların doğrudan eğitim konusuyla ilgili olmaması veyahut yeni bir bilgi ihtiva etmemesidir.

İkinci kısımda kütüphaneler konusu ele alındı ve giriş kısmında kuruluş-tan son döneme kadar Osmanlı kütüphaneleri hakkında kısa bir değerlendir-

* Doç. Dr., Fatih Üniversitesi, Senior Researcher at the Foundation for Science, Technology and Civilisation (FSTC), UK; Research Visitor at the School of Linguistics, Languages and Cultures, The University of Manchester, UK.

1 *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2004, c. II, sy. 4, s. 411-453.

mede bulunuldu. İslâm medeniyetinin bir devamı mahiyetinde olan Osmanlıların, kütüphane geleneği konusunda kendine özgü çalışmaları üzerinde duruldu ve konuyla ilgili geniş bir literatür incelendi.

Üçüncü bölümde Tıp Eğitimi konusu ele alındı ve darüşşifalar ile ilgili kısa bilgiler verildi. Tıp tarihi ve hastaneler üzerine çok sayıda çalışma yapılmış olduğu göz önünde bulundurularak burada sadece tıp eğitimi tarihi literatürü ele alındı. Ayrıca yakın zamanlarda neşredilen *Osmanlılarda Sağlık* isimli eserde yer alan geniş ve kapsamlı literatür çalışmasına atıf yapılarak burada sadece seçilmiş bir liste oluşturuldu.

Dördüncü bölümde Teknik Eğitim ve son bölümde de Meslekî Eğitim konuları ele alındı. XIX. yüzyılda açılan meslekî ve teknik okullar hakkında yapılan çalışmaların azlığı dikkat çekmektedir.

Sözkonusu kurumların eğitim tarihleri ile ilgili literatürü değerlendirirken konu ile ilgili yapılan en eski yayınlardan başlayarak günümüze kadar yapılmış kayda değer çalışmalar ele alındı. Bunların yanı sıra konuyla ilgili yapılmış diğer çalışmalar da liste halinde isim ve soy isim esasına göre alfabetik olarak verildi. Kurumlar üzerine genel eğitim tarihi ve genel tarih kitaplarında yer alan, orijinal ve pek geniş bilgi ihtiva etmeyen çalışmalar büyük ölçüde ihmal edildi. Onun yerine konularla ilgili yazılmış literatür incelendi ve ilgili olanları listeler halinde verildi.

I. Saray Eğitimi

Osmanlı Devleti'nin saray eğitimi sözkonusu olduğunda ilk akla gelen kurum hiç şüphesiz Enderûn Mektebi'dir. Devleti yönetecek kadroların yetiştirildiği bu hususî eğitim merkezinde bir yandan "Osmanlılık" ideolojisi ortaya konulmuş ve geliştirilmiş, bir yandan da en ücradaki taşra teşkilatının devlet adamı ihtiyacı karşılanmıştır. Üzerine pek fazla detaylı çalışmaların yapıl(a)madığı Enderûn sisteminin tam olarak ne zaman kurulduğu belli değildir. Asırlara göre değişiklik gösteren ve şekillenen ve temel esaslarından birisi 'disiplin' olan bu kurumun yanı sıra sarayda, Enderûn gibi kurumsal tarzda olmasa da cariyelerin de eğitimlerinin gerçekleştirildiği bilinmektedir. Burarlardan yetişen kişilerin devletin muhtelif coğrafyalarında ve kademelerinde yer almaları vesilesiyle *Osmanlılık* ideolojisi, saray terbiyesi ve zihniyeti ülkenin dört bir yanına yayılmıştır. Burada sırasıyla Enderûn Mektebi'ni, cariyelerin eğitimini ve bu konularla ilgili yapılan çalışmaları ele alacağız.

1. Enderûn Mektebi

İslâm medeniyetinin bir devamı mahiyetinde olan Osmanlıların da temel eğitim kurumu *medrese* idi. Genel eğitim ihtiyacını karşılayan bu kurumun

yanı sıra XV. asır ortalarında mülkî ve askerî idarecileri yetiştirmek üzere *Enderûn* adı altında sarayda hususî bir eğitim kurumu kurulmuştur. Merkez ve taşra bürokrasisine gerekli insan gücünü yetiştirmek üzere kurulan mektep aynı zamanda “Osmanlılık” olgusu, ideolojisi ve zihniyetinin kurgulandığı, öğretilip geliştirildiği temel eğitim birimi olduğu kadar idarî ve siyasî hedeflerin tayininde, devletin temel müesseselerinin işleyişinde de önemli bir yere sahipti. Sultan II. Murad devrinde (1421-1451) Edirne sarayında temelleri atılan kurumun asıl teşkilatlanmasının Fatih döneminde (1451-1481) tamamlandığı genel olarak kabul edilmektedir. Sürekli genişlemekte olan devlete yetenekli ve sağlam yöneticiler yetiştirmeyi hedefleyen kurum ırk veya kan bağı yerine ‘kültür ve disiplin’i temel ilke edinmiştir.

Enderûn’a alınacak talebeler bir dizi süreçten geçmekteydiler. Devşirme usulüyle toplanmış çocuklar Enderûn’a alınmadan önce bir dizi eğitime tabi tutulurlardı. Aslen Hıristiyan bir aileden gelen çocuklar İslâm eğitimi ve Türk kültürü almak üzere öncelikle bir Türk aile yanına verilirler, daha sonra Edirne, Galatasaray ve İbrahim Paşa saraylarına gönderilerek buralarda bedenî ve ruhî kabiliyetlerini geliştirecek eğitimler alırlardı. Buralardaki eğitimin tamamlanmasından sonra *çıkma* adıyla çeşitli askerî birliklere dağıtılan “ace mi oğlanları” arasından sadece üstün yetenekli olanlar Enderûn’a alınırlardı. Buradaki eğitim yedi kademededen oluşmaktaydı: Büyük ve Küçük odalar, Doğancı Koğuşu, Seferli Koğuşu, Kiler Odası, Hazine Odası ve Has Oda. Bu merhaleleri bitirebilenler kademelerine göre yüksek devlet makamlarına tayin edilirlerken, yarıdan ayrılanlar az önce ifade edildiği üzere *çıkma* adı altında çeşitli askerî birimlere yönlendirilirdi. Enderûn Mektebi’nin kendine has bir çalışma sistemi, programı ve işleyişi vardı. Bu yönü itibarıyla burası bir mektepten daha ziyade çeşitli hünerlerin, sanatların, idarî ve siyasî bilgilerin uygulamalı olarak öğretildiği, kabiliyetlerin tesbit edildiği bir kurs ve staj yeri mahiyetindeydi. Buradaki işleyişler ile daha sonraki terfi ve atamalarda takip edilen ve tavizsiz bir tarzda uygulanan kurallar bulunurdu.

Enderûn’daki sistem, organik bağ içerisinde çeşitli kademeleri bulunan bir eğitim ve öğretim sürecine dayanmakta olup buradaki başarı büyük ölçüde kendi içindeki bütünlüğe bağlıydı. Burada üzerinde durulan önemli bir husus, çok değişik ırk ve dinî kökenlerden gelen gençlere İslâm ve Türk kültürünün etkili bir şekilde verilmesidir. Buraya alınacak kişilerde gözetilen hassasiyetin, eğitim süresince de çok sıkı bir şekilde devam ettirildiği belirtilir. Buranın en önemli hususiyetlerinden birisi de sıkı disiplin olup kurallar çok sert bir biçimde uygulanırdı. Burada yükselmenin yegâne vasıtasının başarı ve maharet olması, hiç kimseye ayrıcalık tanınmaması talebeleri ciddi bir rekabete ve çalışmaya yöneltmekteydi. Bu özellikler bu kurumu Osmanlı Devleti’nin en başarılı eğitim kurumu haline getirmiştir. XIX. yüzyıl başları-

na kadar önemli konumunu muhafaza eden Enderûn, XVII. yüzyılda, mevcut sisteme aykırı olarak birtakım himaye ve kayırmalarla sarsılmaya başlamıştır. Buna ilaveten yeni gelişen eğitim sistemine ayak uyduramaması ile Kapukulu askerinin iktidarı belirleyici büyük nüfuz ve gücü, Enderûn'daki disiplinin ve eğitim kalitesinin sarsılmasına yol açmıştır. Enderûn'un yerini XIX. yüzyılın başlarından itibaren açılan Batı tarzı eğitim kurumları almış ve buradan yetişenler idarî makamları doldurmaya başlamışlardır.² Bir eğitim kurumu olarak Enderûn'da çok sayıda kıymetli devlet adamıyla âlim, şair, hattat ve musikişinas gibi sanatkârlar da yetişmiştir.

2. Enderûn ile İlgili Çalışmalar

Enderûn Mektebi ile ilgili en eski araştırma B. Miller'in *The Palace School of Muhammed the Conqueror* (Cambridge: Harvard University Press, 1941) isimli çalışmasıdır. Eser; yedi bölüm, notlar ve detaylı bir indeksten meydana gelmektedir. Daha çok Batı kaynaklarına dayalı olarak hazırlanmış kitapta az sayıda Türkçe kaynak bulunmaktadır. Eserin ilk bölümü Enderûn'un başlangıcını, ikinci bölümü binaların planını, üçüncü bölüm personel ve organizasyonu, dördüncü bölüm müfredatı, beşinci bölüm saraydaki diğer okulları anlatır. Altıncı bölüm günlük hayat, ayrılık merasimi ve tayinlerden bahsederken son bölüm Enderûn'un son dönemlerini ve kapanmasını ele alır. Eserin detaylı bilgiler ihtiva eden notlar bölümü ile iyi hazırlanmış indeksi okuyucular için kitabın kullanılmasını kolaylaştırmaktadır. B. Miller'in bu eserinin yanı sıra Enderûn Mektebi'nin ders müfredatını incelediği ve diğer eserine iktibas ettiği "The Curriculum of the Palace School of the Turkish Sultans" (*Macdonald Presentation*, 1933) başlıklı bir çalışması daha vardır.

Türkçe literatürde tespit edilen en eski çalışma ise İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1945) isimli eserinin Üçüncü Bölümü'nde bulunan "Sarayın Enderûn Taksimâtı ve Vazife Sahipleri" başlıklı (s. 297-357) kısmıdır. Yerli ve yabancı birinci el kaynaklara ve arşiv belgelerine dayalı olarak hazırlanmış olan bu çalışma konuyla ilgili detaylı bilgi vermesi ve ilk kapsamlı Türkçe çalışma olması bakımından mühimdir. Hiç şüphesiz burada verilen bilgilerin daha sonra yapılan çalışmalara ciddi etkisi olmuştur.

Enderûn Mektebi ile ilgili olarak müstakil tarzda hazırlanan ilk monografi ise İsmail H. Baykal'ın *Enderûn Mektebi Tarihi, Kuran: Fatih Sultan Mehmed* (c. I, İstanbul: Halk Basımevi, İstanbul Fethi Derneği Neşriyatı, 1953) isimli kitaptır. Altı bölümden oluşan 154 sayfalık bu eserde yer yer resimler kullanılarak saray teşkilatı hakkında bilgi verilmiştir. Sarayda bulunan odalar

² Mehmet İpşirli, "Enderûn", *DİA*, İstanbul, 1995, c. XI, s. 185-187.

ve bölümler ile saray idarecileri hakkında malumatların da verildiği bu çalışma, Enderûn teşkilatı, Enderûn Mektebi ve diğer birimlerle ilgili son derece kıymetli bilgiler ihtiva etmektedir. Baykal, eserin Önsöz'ünde Enderûn'da yetişen ve *Osmanlı Tarihi* isimli beş ciltlik bir eser yazan Tayyazade Ataulah Ahmed Ata Bey'in dahi konuyu tam olarak ifade edemediğini belirtir. Baykal kendisinin de bu mektepte yetiştiğini ifade ederek bu konu üzerine bir çalışma yaptığını belirtir. Eserin telifinde Enderûn Mektebi'nde yetişmiş ve eser vermiş müelliflerin eserlerinden, sırkâtibi ruznameleri ile arşiv vesikalarından ve ayrıca minyatürlerden istifade ettiğini belirtir. Gerçekten eserde kullanılan minyatürler ve tablolar konuyu aydınlatma açısından dikkate şayandır. Saray teşkilatının genel işleyişi hakkında verilen bilgiler de kısa olmakla birlikte önemi haizdir. Ancak kaynaklar arasında B. Miller'in yukarıda bahsettiğimiz çalışmalarının yanı sıra, konu ile ilgili diğer Batı kaynaklarının kullanılmaması önemli bir eksiklik olarak göze çarpar.

Enderûn Mektebi hakkında en geniş çalışma Ülker Akkutay tarafından doktora tezi olarak hazırlanmış, daha sonra genişletilerek neşredilmiş bulunan *Enderûn Mektebi* (Ankara: Gazi Üniversitesi Basın-Yayın Yüksekokulu Basımevi, 1984) isimli eserdir.³ Altı ana bölümden oluşan bu hacimli eser, ilk iki bölümde Osmanlı Devlet teşkilatının konuyla ilgili kurumlarını ele alır ve daha sonra genel olarak eğitim sistemi üzerinde durur. Son dört bölümde ise detaylı bir şekilde Enderûn Mektebi ve işleyişi anlatılır. Akademik bir eser olması, yazma eserlerin yanı sıra yerli ve yabancı kaynakları kullanması ve özellikle arşiv kaynaklarına dayanması sebebiyle itibar edilecek önemli bir çalışmadır. Konuyla ilgili geniş bibliyografyanın ve özel ad ve terimler sözlüğünün yanı sıra çok sayıda arşiv belgesinin, resimlerin ve tablonun ekler kısmında verilmesi, eseri cazip hale getirmektedir.

Bu eserlerin yanı sıra Osman Ergin'in *Türk Maarif Tarihi* isimli eserinde Enderûn bir eğitim müessesesi olarak incelenmiş, mektebin işleyişi, ders programı ve tarih boyunca karşılaştığı problemler kısaca ele alınmıştır.⁴

Enderûn Mektebi ile ilgili olarak yapılmış muhtelif tez çalışmaları da bulunmaktadır. Bunlardan ilki Hüseyin Nevzat Uyaroğlu tarafından yapılmış olan *Osmanlı Kamu Yönetim Kurum ve Sistemleri İçinde Enderûn Saray Okulu* (Yüksek Lisans tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1989) başlıklı çalışmadır. Konu ile ilgili en yeni çalışma ise Tahir Güngör tarafından hazırlanmış olan ve mektebin *Has Oda* teşkilatını esas alan yüksek

3 Bu çalışmanın bir makale halindeki özeti için bkz. Ülker Akkutay, "Osmanlı Eğitim Sisteminde Enderûn Mektebi", *Osmanlı*, Güler Eren (ed.), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, c. V, s. 187-193.

4 Osman Ergin, *İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve San'at Müesseseleri Dolayısıyla Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul: Eser Matbaası, 1977, c. I, s. 11-24.

lisans tezidir (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Ana Bilim Dalı İslâm Tarihi Bilim Dalı, 2007). Üç bölümden oluşan çalışmanın ilk bölümünde Enderûn Mektebi'ne personel alımından, mektebin yapısından, günlük hayat ve bölümlerinden bahsedilir. İkinci bölüm ise Has Oda teşkilatını ve burada görev yapmış kimseleri ele alır. Üçüncü bölüm, tarihî seyir içinde Has Oda'nın fonksiyonlarını konu edinir. Eserin sonuna konuyla ilgili çok sayıda arşiv vesikasının, tabloların ve resimlerin konulması eseri zenginleştirmiştir. Arşiv vesikalarının ve kaynakların kullanılmış olması olumlu olmakla birlikte başta B. Miller'in sözkonusu eseri ile diğer Batılı kaynakların kullanılmaması dikkat çeker. Ancak eserin Enderûn Mektebi'nin sadece bir yönüne ışık tutması ve ayrıca bir yüksek lisans tezi çalışması olduğu göz önüne alınırsa yapılan çalışmanın kabul edilebilir olduğu söylenebilir.

Yahya Akyüz'ün *Türk Eğitim Tarihi* isimli eserinde de Enderûn ile ilgili bir kısım bulunmakta ve mektebin yapısı hakkında bilgi verilmektedir. Burada verilen bilgilere göre Enderûn Mektebi'nden 1850'lere kadar 79 sadrazam, 3 şeyhülislâm, 36 kaptan-ı derya ve çok sayıda devlet adamı, hattat, şair ve müzisyen yetişmiştir. Akyüz ayrıca sarayda programı sıbyan mektepleri gibi olan ve şehzadelerin ilköğretimine tahsis edilmiş *Şehzadegân* mektebi ile kabiliyetli iç oğlanlarına musiki eğitimi verilen *Meşkhâne* isimli iki okuldan bahseder.⁵ Şehzadelerin eğitilmesi ve özellikle lalalık sistemi ile ilgili olarak Kenan Ziya Taş'ın *Osmanlılarda Lalalık Müessesesi* (Isparta 1999) isimli eseri ile "Lala (Şehzadelerin yetiştirilmesi ve Lalalık müessesesi)" (*Osmanlı, Güler Eren* (ed.), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, c. V, s. 194-206) başlıklı makalesi şehzadelerin eğitimi konusunda yazılmış çalışmalardır.⁶

3. Saraydaki Cariyelerin Eğitimi

Sarayın harem kısmında bulunan acemi cariyeler, tıpkı Enderûn'da içoğlanlarının yetiştirilmeleri gibi, evlendiklerinde padişaha veya diğer devlet adamlarına hizmet amacıyla sıkı bir eğitimden geçirilirlerdi. Harem'e yeni alınan cariyeler için Enderûn'da olduğu gibi iki oda (koğuş) bulunduğu, XVI. yüzyıl kaynaklarınca belirtilir. Genellikle 5-16 yaşları arasında saraya alınan cariyelerin çoğu Çerkez olmakla birlikte, Arap ve zenci cariyelerin de varlığı bilinmektedir. Ayrıca çeşitli hizmetler için alınan cariyelerden bazılarının yaşları daha büyük olabilmektedir. Saraya alınan kızlara öncelikle Türkçe ve sarayın görgü kuralları öğretilirdi. Harem'deki bu kızların ilk dönemine *acemilik* denirdi. Daha sonra *cariye* olurlar ve giderek *şagirt* denilen usta çıraklığına, *ustalığa* ve *gedikli* sınıflarına yükselirlerdi. Cariyelerin pek çoğu hiz-

5 Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1993'e)*, Gözden Geçirilmiş 5. bs., İstanbul: Kültür Koleji Yayınları, 1994, s. 78-82.

6 Ayrıca Tuncer Baykara'nın *DİA*'daki "Lala" maddesi (İstanbul, 1998, c. XXVII, s. 70-71) muhtevası ve kaynakları itibarıyla son yapılan çalışmalardan birisidir.

met görmek amacıyla alındığından kısa bir eğitimden sonra çamaşır, hamam külhanları, kiler, sofraya gibi genel hizmetlere verilirlerdi. Güzel ve zeki olanları ise kabiliyetlerine göre koğuşlarda kalfa kadınların eğitiminde okuma-yazma, dikiş, nakış, müzik aleti çalmak, şarkı söylemek, raks etmek gibi öğretimlerden geçirilirlerdi.

Saraydaki hayat, cariyeler ve Enderûn gibi konularla ilgili olarak çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Pek çoğu saraydaki güncel hayat üzerine yazılmış olan bu eserlerde verilen bilgiler bir birinin tekrarından ibarettir. Genel olarak saray hayatı, hususî olarak da harem hakkında çok sınırlı bilgi bulunması sebebiyle bu konulara ve hususiyle buradaki eğitim hayatına dair yeterli bilgi bulunmamaktadır. Konuyla ilgili şimdiye kadar yapılan çalışmalar arasında N. M. Penzer'in *The Harem: An Account of the Institution as it Existed in the Palace of the Turkish Sultans with a History of the Grand Seraglio from its Foundation to Modern Times* (Londra: George G. Harrap and Co., 1936. Türkçesi: *Harem: Topkapı Sarayı'nda Yaşandığı Şekliyle Türk Sultanlarının Haremünün Bir Anlatımı ve Bu Muhteşem Sarayın Kuruluşundan Modern Zamanlara Kadarki Tarihçesidir*, Doğan Şahin (çev.), İstanbul: Say Yayınları, 2000) başlıklı kitabı dikkat çekmektedir. Penzer, kitabında öncelikle Topkapı Sarayı'nın tarihi ve konumu hakkında bilgi vermekte ve daha sonra sarayın bölümlerini ayrı bölümler halinde anlatmaktadır. Siyah harem ağalarına da ayrı bir bölüm ayıran yazar, Harem'i iki bölüm halinde inceler. Sarayın selamlık ve hamamlar kısımlarına da ayrı yerler ayıran yazar, eserin sonuna ayrıca detaylı bir indeks koymuştur. Kitapta kullanılan çok sayıda resim ve plan, konunun anlaşılmasında önemli bir kolaylık sağlamaktadır.

4. Cariyelerin Hayatları ve Eğitimleriyle İlgili Bilgi Bulunabilecek Diğer Çalışmalar ise Şunlardır.

- Ahmet Akgündüz, *Osmanlı'da Harem*, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yay., 1995.
- Alev Lytle Croutier, *Harem: The World Behind The Veil*, New York: Abbeville Press, 1989. Türkçesi: *Harem: Peçeli Dünya*, Mehmet Ali Kayabal (çev.), İstanbul: Yılmaz Yayınları, 1990.
- Aslı Sancar, *Ottoman Women, Myth and Reality*, İzmir: The Light, 2007.
- Bülent Tahiroğlu, "Osmanlı İmparatorluğunda Kölelik", *İ.Ü. Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 1982, c. XLV-XLVII, sy. 1-4, s. 649 vd.
- Carla Coco, *Secrets of the Harem*, Londra: Philip Wilson, 1997.
- Cengiz Köseoğlu, *Harem*, Adair Mill (çev.), Sami Güner (fot.), İstanbul: Yapı ve Kredi Bankası, 1979.
- Gülru Necipoğlu, "The Formation of an Ottoman Imperial Tradition: The Topkapı Palace in the 15th and 16th Centuries", Doktora tezi, Harvard

- University 1985.
- Lady Mary Wortley Montagu, *The Complete Letters of Lady Mary Wortley Montagu: 1752-1762*, Robert Halsband (haz.), Oxford: Oxford University, 1967. Lady Montagu, *Türkiye Mektupları, 1717-1718*, Aysel Kurutluoğlu (çev.), İstanbul.
- Leslie P. Peirce, *Harem-i Hümayun: Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümlerlik ve Kadınlar*, Ayşe Berktaş (çev.), İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1996.
- Leslie P. Peirce, *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*, New York: Oxford University, 1993.
- Leyla Saz, *Harem'in İçyüzü*, Sadi Borak (haz.), İstanbul: Milliyet Gazetesi, 1974. İngilizcesi: Leyla Saz Hanımefendi, *The Imperial Harem of the Sultans: Daily Life at the Çırağan Palace During the 19th Century Memoirs of Leyla (Saz) Hanımefendi*, translated from the French by Landon Thomas, İstanbul: Peva Publication, 1994.
- M. Çağatay Uluçay, *Harem II*, Ankara, 1971, 2. bs., Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1985.
- M. Çağatay Uluçay, *Haremden Mektuplar*, İstanbul: Vakit Matbaası, 1956.
- M. Çağatay Uluçay, *Osmanlı Saraylarında Harem Hayatının İçyüzü*, İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1959.
- Melek Hanım, *Thirty Years in the Harem: or the Autobiography of Melek Hanım, Wife of H. Kibrizli Mehemmet Pasha*, London: Chapman and Hall, 1872.
- Meral Altındal, *Osmanlı'da Harem*, İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, 1993.
- Mualla Anhegger - Eyüboğlu, *Topkapı Sarayı'nda Padişah Evi: (Harem)*, İstanbul: Sandoz Kültür Yayınları, 1986.
- Murat Sarıcık, *Batılı Kölelik Anlayışı Karşısında Osmanlı'da Kölelik, Cariyelik ve Harem*, Isparta: Tuğra Ofset, 1999.
- Ömer Faruk Yılmaz, *Sultan Abdülhamid Han'ın Harem Hayatı*, İstanbul: Eylül Yayınları, 2002.
- Pars Tuğlacı, *The Ottoman Palace Women*, vol. III, İstanbul: Altay Han Matbaası, 1985.
- Reina Lewis, *Oryantalizmi Yeniden Düşünmek: Kadınlar, Seyahat ve Osmanlı Haremi*, Beyhan Uygun-Aytemiz ve Şeyda Başlı (çev.), İstanbul: Kapı Yayınları, 2006.
- Roswitha Gost, *Der Harem*, 2. bs., Köln: Dumont Buchverlag, 1994.
- Sina Akşit, *Osmanlı'nın Gizemi Harem*, İstanbul: Akşit Kültür ve Turizm Yayıncılık, 2000.
- Süleyman Kani İrtem, *Osmanlı Sarayı ve Haremin İçyüzü: Muzıka-i Hümayun ve Saray Tiyatrosu*, Osman Selim Kocahanoğlu (haz.), İstanbul: Temel Yayınları, 1999.
- Zeynep M. Durukan, *The Harem of the Topkapı Palace*, İstanbul: Hilal Matbaası, 1973.

5. Bâbîâli Kalemleri

“Bâbîâli” tabiri XVI ve XVII. yüzyıl kaynaklarında Bâb-ı Hümayun, Dîvân-ı Hümayun manasında nadiren geçen, XVIII. yüzyılın sonlarına doğru “sadrizam dairesi” ve “paşa kapısı” anlamında kullanılmaya başlanan bir tabirdir. Zamanla Batı’daki manasıyla Osmanlı hükümeti için kullanılan kelime, Avrupalı tarihçi ve seyyahların eserlerinde de “yüce kapı” manasına *Sublime Porte*, *High Porte* şeklinde kullanılarak tanınmış bir isim haline gelmiştir. XIX. yüzyılda özellikle Abdülmecid ve Abdülaziz’in saltanatlarında tek başına Osmanlı hükümetini ifade eden bir tabir olmuştur. Burada bulunan kalemler de devlet yönetiminde önemli bir konuma kavuşmuştur. Saray dışında ancak saray ile bağlantılı olarak faaliyet gösteren Bâbîâli’deki dairelerin “Kalem”⁷ adı verilen yazı büroları da birer mektep olarak kabul edilmektedir. Bu kalemlere “şagird” olarak girenler “Hâce”, “Halife”, “Efendi” unvanlı kalem şeflerinin ve kıdemli kâtiplerin önünde yetişirler, sırasıyla *gulam*, *mülâzım*, *kâtip* gibi kıdemlerden ilerleyerek bürokrat olurlardı. Kalemlerdeki eğitimin belirgin özelliği, ağırlıklı olarak o büro ile ilgili konuları ve kuralları kapsamı, yazı eğitimine ağırlık verilmesiydi.

Genel olarak Osmanlı bürokrasisi, özel olarak da *Kalem* adı verilen bu bürolarla ilgili olarak şu çalışmalar bulunmaktadır.

- Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)*, İstanbul, 1993.
- C. V. Findley, *Osmanlı Devleti’nde Bürokratik Reform: Bâbîâli*, L. Boyacı-İ. Akyol (çev.), İstanbul: İz Yayıncılık, 1994.
- C. V. Findley, *Kalemiyeden Mülkiyeye: Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, Gül Çağalı Güven (çev.), İstanbul, 1996.
- J. Shinder, “Ottoman Bureaucracy in the Second Half of the Seventeenth Century: The Central and Naval Administrations”, Doktora tezi, Princeton University, 1971.
- Recep Ahışhalı, *Osmanlı Devlet Teşkilatında Reisül-küttâblık*, İstanbul, 2001.
- W. F. Weiker, “Osmanlı Bürokrasisi : Modernizasyon ve Reform”, S. Büyükdavras ve E. Oyal (çev.), *Amme İdaresi Dergisi*, Mart 1973, c. VI, sy. 11, s. 98-111.

Yukarıda değerlendirmesini yaptığımız çalışmaların yanı sıra Enderûn ile ilgili bilgi veren diğer makale ve kitaplar şunlardır:

- Ahmed Refik (Altınay), “Köprülü Zamanında Enderûn-ı Hümayun ve Terakkiyatı”, *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, Kanun-ı evvel 1332 (1916), sy. 4, s. 122.
- Ahmed Refik (Altınay), “On Birinci Asırda Medrese ve Enderûn Tahsili : İnkiraz Sebepleri”, (3 serilik makale), *İkdam*, Kanun-ı sâni 1923, sy. 9585, 9590.
- Arif Köktaş, “Osmanlı Devleti’nde Saray Teşkilatı: Enderûn Mektebi”, *Yeni Türkiye*, Mart-Nisan 2000, c. VI, sy. 32, s. 717-721.

7 Mehmet İpşirli, “Kalemiye”, *DİA*, İstanbul, 2001, c. XIV, s. 248-248.

- Enver Behnan Şapolyo, "Enderûn ve Birun Ağaları", *Çınaraltı*, 1943, c. IV, sy. 103, s. 12-13.
- Enver Naci, "Enderûnda Bir Külhanbeyi", *Resimli Ay*, 1938, sy. 23, s. 56-57.
- İsmet Binark, "Osmanlı İmparatorluk Sarayının Enderûn-ı Hümâyûn Teşkilatı", *Önasya*, 1970, c. V, sy. 53-54, s. 6-7, 28.
- İsmet Parmaksızoğlu, "Enderûn Mektebi", *Türk Ansiklopedisi*, c. XV, s. 193-196.
- Mehmed Refik, "Enderûn-ı Hümâyûn Devâir-i Âliyesinden Arz Odası", *Türk Tarih Encümeni*, 1916, c. VII, sy. 38, s. 65-73.
- Mehmed Refik, "Enderûn-ı Hümâyûn Kütüphanesi", *Türk Tarih Encümeni*, 1916, c. VII, sy. 40, s. 193-204.
- Mehmed Refik, "Fâtih Asrında Enderûn-ı Hümâyûn Teşkilâtı", *Edebiyât-ı Umumiye Mecmuası*, 4 Şubat 1332, c. I, sy. 16, s. 273 vd.
- Mehmet İpşirli, "Enderûn", *DİA*, c. XI, s. 185-187.
- Nizamettin Nazif, "Enderûn", *Yedigün*, 1943, c. XXII, sy. 551, s. 11.
- Remzi Fındıklı, "Yöneticilerin Eğitimi ve Enderûn Mektebi", *Türkiye İktisat Gazetesi*, 1988, sy. 1789, s. 2.
- Reşat Ekrem Koçu, "Osmanlı Sarayında Enderûn Teşkilatı", *Hayat Tarih Mecmuası*, 1972, c. II, sy. 7, s. 31-35.
- Sedat Kumbaracılar, "Enderûn-ı Hümayun'da Spor Hareketleri", *Hayat Tarih Mecmuası*, 1972, c. II, sy. 9, s. 72-77.
- V. J. Parry, "Enderûn", *Encyclopaedia of Islam*, 2. bs., Brill, c. II, s. 697-698.
- Y. Aksoy, "Osmanlı Sarayının Üniversitesi: Enderûn", *Dünya*, 25 Aralık 1970.
- Yılmaz Öztuna, "Osmanlı Saray Üniversitesi Enderûn", *Hayat Tarih Mecmuası*, 1972, c. I, sy. 1, s. 10-13.

6. Enderûn Hastanesi ve Enderûn'dan Yetişen Şair ve Sanatkarlar ile İlgili Literatür:

- Abdülbaki Gölpinarlı, "Enderûnlu Vasıf'ın Mezar Taşı", *Değirmen Aylık Fikir, San'at ve Ahlak Dergisi*, 1943, sy. 9, s. 73-75.
- Arslan Terzioğlu, "Alberto Bobovio'nun Tarifine Göre Topkapı Sarayındaki Enderûn Hastanesinin 17. Yüzyıldaki Teşkilatı", *I. Milletlerarası Türkoloji Kongresi: Tebliğler: 3. Türk Sanatı Tarihi*, İstanbul, 1979, s. 608-988.
- Arslan Terzioğlu, "Alberto Bobovio'nun Tarifine Göre Topkapı Sarayındaki Enderûn Hastanesinin 17. Yüzyıldaki Teşkilâtı", *Birinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi, 15-30 Ekim 1973 [Türkiye Cumhuriyetinin 50. Yıldönümü Dolayısıyla]*, İstanbul, 1973, s. 109.
- Cafer Ergin, "Kanuni Enderûni Mehmet Bey", *İleri Musiki Mecmuası*, 1968, c. XX, sy. 453, s. 7.
- Enver Güvener, "Enderûni Rasih", *Karaelmas*, 1946, c. III, sy. 32-33, s. 10.
- Hasan Âli Göksoy, "Enderûnlu Fazıl ve Zenannâme", *İlgi*, 1976, c. X, sy. 23 s. 29-32.
- Hayri Yenigün, "Enderûni Ali Bey", *Musiki ve Nota*, 1971, c. II, sy. 16, s. 19.

- İhsan Hisarlı, “Şair Enderûni Vasıf Efendi”, *Yeni Musiki Mecmuası*, 1959, c. XII, s. 134-140.
- İlhan Akdeniz, “Türk Mûsikîsi’nde Enderûn’un Yeri ve Önemi”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi*, 2003, c. IV, s. 63-67.
- İsmail Baykal, “Yeni Sarayda ‘Enderûn Hastanesi’”, *Türk Tıp Tarihi Arşivi*, 1940, sy. 17, s. 33-41.
- Jan Schmidt, “Fazıl Beg Enderûni: Social Historian or Poet?”, *Decision Making and Change in the Ottoman Empire*, Caesar E. Farah (ed.), Kirksville: The Thomas Jefferson University, 1993, s. 183-192.
- Hayri Yenigün, “Hafız Hüsnü Efendi Enderûnlu”, *Musiki ve Nota*, 1971, c. II, sy. 17, s. 11.
- Lokman Turan, “Enderûnlu Vasıf’ın ‘Tahmis Ba-Istilahat-i Zenan Der - Vadi-i Nush u Pend Ez-Dehan-i Valide’ ile ‘Cevab-Name-i Pesendide Ez-Dehan-ı Duhter-i Zibende-Güher’ İsimli İki Manzumesine Pedagojik Açıdan Bir Yaklaşım”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 1999, sy. 13, s. 227-241.
- Mehmet Turan Yazar, “Enderûni Fazıl Bey”, *Musiki ve Nota*, 1984, c. II, sy. 16, s. 5.
- Muhittin Elicaık, “Enderûnlu Atâ ve Şiirleri”, *Osmanlı Araştırmaları [Mehmed Çavuşoğlu’na Armağan-II]*, İstanbul, 2005, s. 237-264.
- Nil Sarı, Gül Akdeniz ve Ramazan Tuğ, “Topkapı ve Galata Sarayı Enderûn Hastaneleri”, *Türk Tıp Tarihi Kongresi, İstanbul 18-20 Eylül 1996: Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara, 2003, s. 187-202.
- Nil Sarı ve Ramazan Tuğ, “Enderûn-ı Hümayun Kılar-ı Hassa Başkullukçusu Derviş Mehmed’in Dühn Terkiplerine Ait Risalesi”, *IV. Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı Bildirileri [Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı Bildirileri IV: 1998 İstanbul]*, Emre Dölen (ed.), İstanbul, 2000, c. I, s. 539, 283.
- Recep Uslu, “Eyüp’te Medfun Enderûnlu Fazıl’ın Çenginame’sinin Müzik Kaynağı Olma Bakımından Değeri”, *Eyüpsultan Sempozyumu V, Tebliğler: 11-13 Mayıs 2001 Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla*, İstanbul, 2002, s. 196.
- Sadettin Eğri, “Enderûnlu Ârif Mecmuâsına Göre III. Selim Tarih Cülûsiyyeleri ve O Devre Ait Bazı Değerlendirmeler”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 2006-2007, c. XIII, sy. 31, s. 157-174.
- Yakup Kadri Karaosmanoğlu, “Enderûn Şairleri ve Halk Edebiyatı”, *Kadro: Aylık Fikir Mecmuası*, 1932, sy. 10, s. 26-27.
- Yakup Kadri Karaosmanoğlu, “Enderûn Şairleri ve Halk Edebiyatı”, *Türk Dili*, 1971, c. XXIII, sy. 233, s. 353-354.
- Yusuf Mardin, “Klasik Edebiyatımız ve Enderûnlu Vasıf’ın Şiir Dili”, *Türk Dili*, 1989, c. LVIII, sy. 453, s. 113-118.

7. Enderûn Mektebi ile İlgili Bilgi Veren Diğer Çalışmalar ise Şunlardır:

Anonim, *Enderûn Tarihi*, İstanbul Belediye Kütüphanesi, K 470, Muallim Cevdet Yazmaları.

Hızır İlyas, *Letâif-i Enderûn*, İstanbul, 1276.

Atâ Bey, *Târîh-i Atâ (Târîh-i Enderûn)*, İstanbul, 1293.

Fethi İsfendiyoğlu, *Galata Sarayı Tarihi*, İstanbul, 1952; Süheyl Ünver, *Fatih, Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı*, İstanbul, 1946.

Süheyl Ünver, *Fatih, Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı*, İstanbul, 1946.

II. Kütüphaneler

1. Osmanlı Kütüphaneleri Tarihine Kısa Bir Bakış

İslâm medeniyetini öncekilerden ayıran en önemli hususlardan birisi de hiç şüphesiz; bilim ve teknik alanlarında meydana gelen gelişmelerin tetiklemeyle çok miktarda kâğıt ihtiyacının ortaya çıkması ve bu ihtiyacın tetiklemeyle nispeten ucuz ve seri bir tarzda kâğıt üretilmesidir. Kâğıt üretiminde yeni gelişmelerin yaşanması ve kitap çalışmalarının çoğalması da kütüphane sayısının kayda değer bir biçimde artmasını netice vermiştir.⁸ İslâm medeniyetinin bilim ve teknoloji alanında ilk beş asırda ortaya koyduğu hızlı gelişme sayesinde önceki medeniyetlerle kıyaslanamayacak ölçüde bilimsel faaliyet ortaya konulmuştur. Bu bağlamda “Beytü’l-hikme” ve “Dâru’l-hikme”⁹ gibi tercüme merkezli bilimsel faaliyet yerleri ile rasathane,¹⁰ bîmaristan ve darüşşifa¹¹ gibi değişik bilim sahalarında çalışmaların yapıldığı merkezler kurulmuştur. Sözkonusu bilimsel kurumlar daha sonraları tam bir eğitim kurumu haline gelen medreseler ve dinî merkezler ile birlikte kendi kütüphanelerini de oluşturmuşlardır. Bunun yanı sıra pek çok bilim adamının veya özel şahısların da, içlerinde büyük miktarlarda kitapların bulunduğu şahsî kütüphanelerini inşa ettikleri bilinmektedir. Bağdat, Endülüs, Kahire ve Şam gibi pek çok merkezde yüz binin üzerinde kitap barındıran kütüphanelerden bahsetmek mümkündür. Nizamiye Medreselerinin kurulması kütüphane ihtiyacını daha fazla arttırdığından dolayı, Osmanlı öncesi İslâm dünyası topraklarında kurulmuş, içinde çok sayıda kitap bulunan kütüphaneler de yaygın hâle gelmiştir. Selçuklu medeniyetinin geliştiği Anadolu toprakları da benzer şekilde kütüphane açısından zengin merkezlere sahipti.

Asıl konumuz olan Osmanlı kütüphaneleri ve buralardaki eğitim konusuna gelince durum biraz farklılık arz ediyor. Çünkü Osmanlı Beyliği ağırlıklı olarak hiçbir İslâmî geleneği bulunmayan bir coğrafya üzerinde kurulmuş-

8 Osmanlı kütüphaneleri ile ilgili bu bölüm İsmail E. Erünsal’ın başta zikredilen makalesi olmak üzere konu ile ilgili çalışmalarından derlenmiş veya özetlenmiştir. İsmail E. Erünsal, “Osmanlılarda Kütüphane ve Kütüphanecilik Geleneği”, *Yeni Türkiye*, Temmuz-Ağustos 2000, c. VI, sy. 34, s. 56-73.

9 Mahmut Kaya, “Beytülhikme”, *DİA*, İstanbul, 1992, c. VI, s. 88-90.

10 Salim Aydüz, “Rasathane”, *DİA*, İstanbul, 2008, c. XXXIV, s. 456-458.

11 Arslan Terzioğlu, “Bîmâristan”, *DİA*, İstanbul, 1992, c. VI, s. 173-178.

tur. Ayrıca siyasî bakımdan yeni varlık göstermeye başlayan böyle bir beylikte, medrese, kütüphane gibi kültürel faaliyetlerin kurulması için de zaman lazımdı. Nitekim ilk medrese Orhan Gazi'nin İznik'i fethetmesiyle burada tesis edilmiş (1331) ve eğitim için gerekli olan bazı kitaplar da dışarıdan getirilmiştir. Ancak burada bir kütüphaneden veya en azından bir kitap dolabından ya da kitap için ayrılmış bir odadan bahsedilmemektedir. Gerek Orhan Gazi gerekse I. Murad döneminde artan fetihlere ve bunların sonucunda yeni kurulan medreselere rağmen kurum olarak bir medresenin varlığından bahsedilmemekle birlikte bu dönem ulemasından Molla Fenarî'nin çok zengin bir kütüphanesinin var olduğu bilinmektedir. Muhtemelen İznik'te yeni bir medresenin açılması ve bunu diğerlerinin takip etmesinin tabii bir sonucu olarak, Osmanlı topraklarına Orhan Gazi devrinden itibaren bir ulema akınının başladığı gözlenmektedir. Yeni fethedilen yerlerde açılan medreseler ile birlikte Bursa'nın bir başkent olmasının getirdiği avantaj Yıldırım Bâyezid devrinde burasını bir ilim ve kültür merkezi haline gelmiştir. Nitekim burada kurumsal manada Eyne Bey Subaşı Medresesi'nin üst katında müstakil bir odada kurulmuş bir kütüphanenin varlığından bahsedilir. Eyne Bey Subaşı'nın ayrıca Balıkesir ve Bolu Yıldırım Medreselerinde de kütüphanesi olduğuna bakılırsa bu devirde artık medreselere bağlı olarak kütüphane geleneğinin yavaş yavaş tesis edilmeye başlandığını söyleyebiliriz. Nitekim takip eden Fetret devrinde¹² Merzifon'da, II. Murad devrinde de başta Edirne¹³ olmak üzere Üsküp, Gelibolu, Biga ve Bergama gibi merkezlerde medreselere bağlı olarak kütüphanelerin açıldığı görülmektedir. Gelibolu'daki Yazıcıoğlu Mehmed Türbesi'nde bulunan kütüphane istisna tutulacak olursa kuruluş devrinde kurulan kütüphanelerin hemen hepsinin medreselere bağlı ve sadece medrese mensuplarının ihtiyaçlarına cevap verebilecek seviyede az sayıda kitaptan oluştuğu gözlemlenir.

İstanbul, fetihle birlikte İslâm medeniyetinin en cazip ülkesi haline getirilmiş ve idarî olmanın yanı sıra ilmî açıdan da bir merkez haline dönüşmüştür. Fatih Sultan Mehmed'in bu konuda şahsî gayretlerine diğer devlet adamları da katılmış ve başta burası olmak üzere pek çok şehirde yeni sosyal muhtevalı kurumlar tesis edilmiştir. Fatih, Edirne sarayında bulunan kitaplarını Bâyezid'de yeni yapılan Eski Saray'a¹⁴ getirmiş ve İstanbul'un bilinen ilk kütüphanesini kurmuştur. Ayrıca kendi adına 1470 yılında kurduğu külli-

12 A. Süheyl Ünver, "Çelebi Sultan Mehmed'in Hususi Kütüphanesi", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, 1970, c. XIX, sy. 4, s. 291-295.

13 A. Süheyl Ünver, "Edirne'de II. Murad'ın Kurduğu Üç Kütüphane", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 1972, sy. 1, s. 255-256.

14 Banu Bilgicioğlu, "Fatih'in Fetihten Sonra Kurduğu İlk Saray", *Kültür*, Yaz 2008, sy. 11, s. 60-69.

yedeki dört medreseye ait olmak üzere dört adet de kütüphane açmış ve daha sonra Ayasofya ve Zeyrek medreselerinde bulunan kitapları da buraya getirterek camide kurulan büyük bir kütüphanede biraraya toplamıştır. Fatih'in hususî kütüphanesinde 12.000 adet kitabın bulunduğu ve bu kütüphaneye Molla Lütfi'nin *hafız-ı kütüb* olarak tayin edildiği ileri sürülmektedir. Konuyla ilgili Dursun Gürlek'in yazdığı "Fatih Sultan Mehmed'in Kütüphane Müdürü: Tokatlı Molla Lütfi" (*Kültür, Yaz 2008*, sy. 11, s. 48-55) ve Hakkı Şinasi Çoruh'un "Fatih'in Kütüphane Memuru, Büyük Türk Ansiklopedisti Molla Lütfi (-?/1494)" (*Türk Kültürü*, 1972, c. X, sy. 115, s. 435-442) adlı makaleleri ile Tahsin Öz'ün *Topkapı Sarayı'nda Fatih Sultan Mehmet II'ye Ait Eserler*, (Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1953) Orhan Şaik Gökyay'ın *Molla Lütfi* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1987) isimli kitabı konuyla ilgili geniş bilgiler vermektedir.

Gerek İslâm medeniyetindeki klasik medrese anlayışının Osmanlı topraklarında da yerleşmiş olması gerekse her medresenin kaçınılmaz kitap ihtiyacının bulunması, on beşinci asrın ikinci yarısından itibaren kurulan pek çok medresenin kendi kütüphanesini de tesis etmesi sonucunu getirmiştir. Bu durum on altıncı asrın ikinci yarısına geldiğimizde hemen her medresede küçük-büyük bir kütüphanenin bulunduğunu ve kütüphanelerin medreselerin tamamlayıcı bir unsuru sayıldığını göstermektedir.

Şeyh Vefa ismiyle tanınan Müslihiddin Mustafa adına tesis edilen külliye de (zâviye) olduğu üzere medreselerin yanı sıra "diğer kurumlarda" da kütüphanelerin açılmaya başlandığı görülür. II. Bâyezid devrinde, başta sultanın ilim adamlarına karşı takındığı koruyucu tavır olmak üzere, onları buraya çekecek cazip tekliflerin sunulması gibi çeşitli sebeplerle İstanbul'un ciddi bir ulema akınına sahne olduğu görülmektedir. Siyasî açıdan durgun geçen II. Bâyezid dönemi, ilmi ve kültürel faaliyetler açısından yoğun bir hareketliliğe şahit olmuştur. Sultan, Topkapı Sarayı'ndaki kütüphaneyi zenginleştirmiş ve bir düzene sokmuş, ayrıca kendi adına yapılan Amasya, Edirne ve İstanbul'daki külliyelerine de kütüphaneler/kitaplıklar kurdurmuştur. Bu devrin devlet ve ilim adamlarının da benzer şekilde başta başkent olmak üzere diğer şehirlerde kurdukları kütüphaneler dikkat çeker; ayrıca bunların *vakıfnameler* ile koruma altına alınması, koruma ve yararlanma şartlarının belirlenmesi ile hâfız-ı kütüb ismiyle bir görevlinin tayin edilmeye başlanması kayda değer önemli gelişmeler olarak görülür. Bu dönemin önemli gelişmelerinden birisi de hiç şüphesiz Üsküp'ün yanı sıra Manastır, Selanik ve Prizren gibi Balkan şehirlerinde de yeni kütüphanelerin açılmasıdır. Şehzade Korkud'un ve Müeyyedzade'nin zengin kütüphaneleri örneklerinde olduğu üzere, vakıf kütüphaneleri için bir kaynak teşkil eden özel kütüphanelerin bazı örneklerinin de keza bu dönemde ortaya çıktığı görülür.

Yavuz Sultan Selim'in saltanatında başlayan ve Kanunî Sultan Süleyman'ın saltanatının ilk yarısında da devam eden kültürel durgunluk, siyasî hayattaki canlılıkla birlikte hareketliliğe kavuşmuştur. Başta İstanbul olmak üzere Balkanlar'da ve diğer pek çok merkezde kütüphaneleriyle birlikte yeni medreseler açılmıştır. Medreselerin yanı sıra cami ve mescitlerde, ayrıca türbe, tekke, mektep ve bedesten gibi farklı mekânlarda da kütüphanelerin açılmaya başlaması, ciddi bir şekilde kütüphane ihtiyacının doğduğunu ve kitaba ilginin artan canlı ilmî hayat ile birlikte genişlediğini göstermektedir.¹⁵

XVI. asrın sonlarına doğru yeni bir gelenek başlamıştır. Buna göre padişah veya yakınları ile devlet adamları merkezî şehirlerde, doğum yerlerinde veya görev yaptıkları yerlerde inşa ettikleri medreselerde mutlaka bir kütüphaneye de yer vermişlerdir. Daha sonraki asırlarda gelişerek devam eden medrese kütüphanelerinin temel amacı medrese öğrencilerinin ihtiyaçlarını karşılamaktır. II. Selim döneminde medrese kütüphaneleri açılmaya devam ederken III. Murad devrinde iki ihtisas kütüphanesinin kurulduğu görülür. Bunlardan birisi saraydaki ve Süleymaniye Daru't-tıbbî'ndeki hekimlerin istifadesi için tesis edilmiş temel tıp eserlerinden oluşan bir koleksiyon,¹⁶ diğeri ise Takiyüddin Râsîd (ö. 1585) tarafından kurulan ilk Osmanlı rasathanesine ait kütüphanedir.¹⁷ Sultan Murad rasathaneye ait kütüphanenin zenginleştirilmesi ve iyi bir kütüphane oluşturulması için ülkede bulunan konu ile ilgili kitapların rasathanede toplanmasına dair hükümler neşretmiştir.¹⁸

XVII. asrın başlarından itibaren merkezî şehirlerin yanı sıra taşra bölgelerinde artan medrese sayısına paralel olarak kütüphane sayısının da arttığı, ilk müstakil kütüphanenin (Köprülü Kütüphanesi) ortaya çıktığı 1678 yılına kadar İstanbul'da kurulan büyük medreselerin hemen hepsinde birer kütüphane bulunduğu gözlenmektedir. Bir yandan yeni yapılan hayır müesseselerinde kütüphane kurma faaliyetleri artarken diğer yandan da zengin kimselerin mevcut kütüphanelere yazma eserler hediye ederek zenginleştirdikleri görülmektedir. Medrese ve türbe kütüphaneleri genel olarak medrese öğrenci-

15 İsmail E. Erünsal, "Ottoman Libraries in the Reign of Sultan Süleyman I", *The Ottoman Empire in the Reign of Süleyman the Magnificent*, İstanbul, 1988, s. 223-238.

16 Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, E. 861/1 ve E. 2803/1; Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Maliyeden Müdevver Defterler*, no. 5103, s. 4.

17 Bu kütüphanenin zenginleştirilmesi için diğer şehirlerden ve kütüphanelerden kitaplar getirilmiştir. Salim Ayduz, "Osmanlı Devleti'nde Müneccimbaşılık Müessesesi", *TTK Belleten*, 2003, c. LXX, sy. 257, s. 167-264-272

18 İstanbul kadısına yazılmış bir hükümde, vefat eden Lütfullah Müneccim'in kitaplarının bulunup rasathaneye getirilmesi emredilmiştir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Kamil Kepeci, *Rûzname*, nr. 1863, s. 131, tarih, 10 Şaban 940; *Rûzname*, nr. 1864, s. 23, tarih, 1 Rebülevvel 934. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Mühimme Defteri*, nr. 34, s. 125, hüküm no. 272, 12 Şafer 986 (20 Nisan 1578).

leri ile hocalarına açık iken, cami ve tekke kütüphaneleri halka da açık idi. XVII. yüzyılın sonlarından itibaren yeni bir kütüphane türü daha görülmektedir. Diğerlerinden pek farklı olmayan bu yeni kütüphanelerin temel özelliği müstakil bir binaya sahip olması ve sadece kütüphane ile meşgul olan iyi maaş alan görevlilerinin bulunmasıdır. Ancak bizim açımızdan bu kütüphanelerin en mühim hususiyeti, daha önceki kütüphanelerde görülmeyen tarzda eğitim faaliyetlerinin başlamasıdır.

III. Ahmed dönemi kütüphanecilik alanında son derece önemli gelişmelerin yaşandığı bir devir olarak dikkati çeker. Padişahın yanı sıra Sadrazam Şehid Ali Paşa ve Lale Devri'nin meşhur sadrazamı Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın hususî gayretleri bu dönem kütüphaneciliğinde önemli gelişmelerin yaşanmasına fırsat vermiştir. Bir yandan ismi geçen devlet adamları diğer yandan onların yakınları ve çevresinde bulunan kimseler hususî kütüphaneler açmışlar ve zengin koleksiyonların meydana gelmesi için önemli gayret göstermişlerdir. Ayrıca değişik dillerde yayınlanmış pek çok eser heyetler vasıtasıyla tercüme edilerek ciddi bir tercüme faaliyeti başlatılmış ve ilk matbaa da keza bu dönemde kurulmuştur.¹⁹ Sultan III. Ahmed'in saray mensupları için kurduğu, binası halen muhafaza edilmekte olan hususî kütüphanesi, diğer vakıf kütüphaneleri arasında farklı bir özelliğe sahiptir. Ancak Lale Devri'nde kütüphanecilik alanında yapılan gelişmeler merkez ile sınırlı kalmış ve taşraya pek fazla etki etmemiştir. Takip eden I. Mahmud döneminde açılan üç büyük kütüphane gerek koleksiyonları gerekse binaları itibariyle önemli bir yere sahiptir. Nitekim Ayasofya, Fatih ve Galatasaray kütüphanelerinin²⁰ yanı sıra İstanbul ve taşra şehirlerinde açılan çok sayıda kütüphane dikkat çekmektedir. Galatasaray Mektebi'nde kurulan kütüphane özellikle burada okuyan talebelerin kitap ihtiyaçlarını karşılama maksadını gütmekteydi. I. Mahmud İstanbul'un yanı sıra diğer taşra şehirlerinde de kütüphaneler açmıştır. Kurulan bu büyük kütüphanelere ilave olarak ilim kurumlarına yapılan kitap bağışlarının ve daha önceki devirlerde örnekleri sıkça görülen küçük medrese kütüphanelerinin kurulması bu dönemde de sürer. Sultanın yanı sıra diğer devlet adamları genellikle öğretim kurumlarında veya yakınlarında kütüphane açma geleneğini devam ettirmişlerdir.

Sultan II. Mahmud'un saltanatına kadar kütüphane kurma ve koleksiyon oluşturma geleneği aynı minval üzere devam etmiş, yeni kütüphaneler kurulmuş veya eskileri zenginleştirilmiştir. II. Mahmud döneminde devlet teş-

19 Salim Aydüz, "Lâle Devri'nde Yapılan İlmî Faaliyetler", *Divân: İlmî Araştırmalar*, 1997, sy. 3, s. 143-170.

20 A. Süheyl Ünver, "Galatasaray Kütüphanesi Hakkında", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, 1963, c. XII, sy. 1-2, s. 43-45; a.mlf., "Eski Galata Sarayı Kütüphanesi", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, 1969, c. XVIII, sy. 2, s. 83-85.

kilatında yapılan genel düzenlemeler çerçevesinde vakıf kurumlarının işleyişi değiştirilmiş, kütüphaneler de bundan etkilenmiştir. Bu devirde yeni kurulan kütüphanelerin ve kitap vakıflarının yanında, devlet tarafından kontrolünün ve düzenleme çalışmalarının yoğunlaştığı gözlemlenir. Hemen her türlü kurumun yanında bir kütüphane olmasına gayret gösterilmiş ve şehirlerdeki kütüphanelerin sayısı artırılırken köylerde bile kütüphane kurulması için ciddi gayret gösterilmiştir. Bu bakımdan II. Mahmud dönemi, kütüphanelerin ciddi olarak yaygınlaştığı bir devir olmuştur. Artan kütüphane sayısına paralel olarak kütüphanelerin sayımı ve kontrolü işine de önem verilmiştir. Bu eğilim Tanzimat döneminde de devam etmiş ve vakıf kütüphane kurma ve mevcut kütüphaneleri kitap bağışlarıyla devam ettirme ve zenginleştirme faaliyetleri sürdürülmüştür. Bu arada 1826 yılında kurulan Evkaf Nezaretine devredilen kütüphanelerin tamamen bu nezaretin kontrolü altına girmesi de keza Tanzimat devrinde gerçekleşmiştir. Bu dönemden itibaren kurulan vakıf kütüphaneleri müstakil binalar yanında medrese, cami ve vakıfların evlerinde kurulmuş, ancak işleyiş ve idare açısından önemli bir değişiklik olmamıştır. Ayrıca bu dönemde Batı'daki örneklerle bakılarak yeni kütüphane kurma ve Batı tarzında yenileştirme faaliyetleri görülmekteyse de vakıf kütüphanelerinin yönetiminde ve koleksiyonlarının teşkilinde kayda değer değişikliklerin olduğu gözlenmez. Mühendishane, Tıphane ve Cerrahhane gibi yeni açılan modern eğitim kurumları da kendi kütüphanelerini kurmuşlar ve eğitimleriyle ilgili seçilmiş kitaplar toplayarak buralarda geniş kütüphaneler oluşturmuşlardır. Mühendishaneler ve kütüphaneleriyle ilgili olarak Kemal Beydilli tarafından geniş bir çalışma yapılmıştır. Mühendishanelerin ilk yarım yüzyılı olan 1776-1826 tarihleri arasını kapsayan çalışma, mühendishane ile birlikte buradaki kütüphane, matbaa ve basılan kitaplar hakkında bilgiler vermektedir.²¹

Kuruluş dönemi Osmanlı kütüphanelerinde bulunan kitap sayısı genellikle yüzü geçmezken bu sayı on altıncı asrın başlarından itibaren önemli ölçüde artmaya başlamıştır. Daha sonra açılan hususî kütüphanelerde bulunan kitapların sayısı ise 2000'lere kadar ulaşmıştır. Kütüphanelere ait kitap listeleri zamanımıza pek fazla ulaşmadığından buralarda bulunan kitaplar hakkında detaylı bilgi sahibi değiliz. II. Bayezid devrine ait bir kütüphane ka-

21 Kemâl Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne, Mühendishâne Matbaası ve Kütüphanesi: 1776-1826*, İstanbul, 1995.

22 Mustafa Behçet Efendi'nin kitaplığı için bkz. Feridun Nafiz Uzluk, "Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin Kitapları ve Bitik Sevgisi: Bitik Evler", *Türk Tıp Tarihi Arşivi*, 1935, sy. 3, s. 87-102. Süleyman Südi Efendi'nin hususî kütüphanesinin kataloğu için bkz. Salim Aydı, "Süleyman Südi Efendi'nin Kütüphanesi", *Essays in Honour of Ekmeleddin İhsanoglu*, M. Kaçar ve Zeynep Durukal (haz.), İstanbul, İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 2006, s. 775-812.

talogu bilinen en eski kütüphane fihristidir. Daha sonraki dönemlere ait çeşitli vakıf veya hususî kütüphane kitap katalogları günümüze ulaşmıştır.²²

Sade bir şekilde tasarlanan Osmanlı kütüphanelerinde kitaplar genellikle dolaplarda muhafaza edilirdi. Bir kısmı ödünç kitap veren bu kütüphanelerde okuyucular için, kâğıt, kalem, rahle ve minderler tahsis edilirdi.²³

Osmanlı Devleti sınırları içinde kurulan kütüphanelerin binaları, mimari özellikleri, kadrosu, hukukî yapıları, sağlanan hizmetler ve üst düzey âlimlerin hafız-ı kütüb²⁴ olmaları gibi hususlar göz önüne alındığında, bu kurumların Osmanlı medeniyetinde her zaman hususî bir yere sahip olduğunu söylenebilir. Kütüphaneler XV. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı eğitim-öğretim, kültürel ve ilmî hayatına kayda değer katkılar yapmış kurumlardır. Ne var ki, Osmanlı Devleti'nin XVII. yüzyıldan itibaren askerî, siyasî ve ekonomik sorunlar sebebiyle zayıflamasıyla birlikte, bu kurumların da cemiyetin ilmî, kültürel ve sosyal hayatı üzerindeki tesiri azalmaya yüz tutmuştur.

2. Kütüphanelerle İlgili Literatür

Eğitim tarihinde çok mühim bir yer edinen Osmanlı kütüphaneciliği üzerine yapılan çalışmaların, konunun önemi ve büyüklüğü göz önüne alındığında pek yeterli olduğu söylenemez. Konuyu eğitim tarihi açısından ilk defa ele alan çalışma Osman Ergin'in *Türk Maarif Tarihi* isimli eseridir.²⁵ Bu eserde "Kütüphaneler" başlığı altında incelenen kısımda kütüphanelerin eğitim tarihindeki yerinden daha ziyade Fatih ve Ragıp Paşa kütüphanelerinden bahsedilmektedir.

Türkiye kütüphanelerine dair ilk müstakil çalışma ise İsmail E. Erünsal Bey tarafından *Türk Kütüphaneleri Tarihi-II*²⁶ ismiyle yapılmıştır. Eserin Sunuş bölümünde ilk cildin "Başlangıçtan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna kadar Türk Kütüphaneleri" başlığını taşıyacağı ve halen hazırlanmakta olduğu belirtilir. Serinin üçüncü cildinin ise "Tanzimat'tan Günümüze kadar Türk Kütüphaneleri" başlığını taşıyacağı ve keza onun da halen hazırlanmakta olduğu ifade edilir. Eserin Önsözünde Türk kütüphanecilik tarihi üzerine Serkis Orpelyan ve Abdülzâde Mehmed Tahir'in tamamlanamamış çalışmaları olduğundan bahsedilir. Keza Selim Nüzhet Gerçek'in de konuyla ilgilendiği

23 Mehmet Aydın Sayılı, "The Institutions of Science and Learning in the Moslem World", Doktora tezi, Harvard University, 1942, s. ix-x.

24 İsmail E. Erünsal, "Hâfiz-i Kütüb", *DİA*, İstanbul, 1997, c. XV, s. 94-98.

25 Osman Ergin, *İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve San'at Müesseseleri Dolayısıyla Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul: Eser Matbaası, 1977, c. I, s. 242-249.

26 İsmail E. Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi-II : Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 1988.

ancak ortaya müstakil bir eser koyamadan vefat ettiği ifade edilir (Gerçek'in çalışmaları aşağıda verilecektir). Eserin Tanzimat'la sınırlandırılmasının önemli bir sebebi olarak da Özer Soysal'ın bu döneme yönelik bazı çalışmalarının olması gösterilmiştir. Nitekim Özer Soysal'ın *Türk Kütüphaneciliği I, Geleneksel Yapı'dan Yeniden Yapılması* (Ankara: Kütüphaneler Genel Müdürlüğü, 1988) isimli eseri Türk kütüphaneciliğinin XIX. yüzyıldan itibaren yeniden yapılanmasını ele almaktadır.²⁷

İsmail E. Erünsal'ın on senelik bir emeğinin ürünü olan bu eser genellikle arşiv kaynaklarına, vakfiyelere ve kütüphane çalışmalarına dayalı olup daha önce konuyla ilgili yapılan çalışmaların ortaya koyduğu sonuçların bir değerlendirmesi mahiyetindedir. Konuyla ilgili daha önce Süheyl Ünver ve Müjgan Cunbur tarafından yapılan makale çalışmalarında düşülen hatalar ve eksiklikler bu çalışmada daha doğru bir şekilde ortaya konulmuştur.

Osmanlı kütüphaneleri konusunda çalışmalar yapan İsmail E. Erünsal'ın son eseri ise *Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2008) isimli kitabıdır. 775 sayfalık bu devâsa eser Osmanlı kütüphaneleri konusunda yapılmış en kapsamlı ve geniş çalışmadır. İki bölümden oluşan eserin zengin bir ekler bölümü, kapsamlı bir bibliyografyası ve detaylı bir dizini bulunmaktadır. Eserin giriş kısmında "Ortaçağ İslâm Dünyasındaki Kütüphaneler" konusu ele alınmıştır. Birinci Bölüm "Osmanlı Vakıf Kütüphanelerinin Tarihi Gelişimi" bahsiyle başlamakta ve Osmanlı tarihi boyunca kurulmuş bütün vakıf kütüphaneleri bu bölümde ayrı ayrı incelenmektedir. Eserin İkinci Bölümü ise "Vakıf Kütüphanelerinin Teşkilatı"na tahsis edilmiş olup kütüphane personeli, binaları ve işleyişi ile ilgili bilgileri ihtiva etmektedir. Türkçe ve İngilizce olarak yazılmış bir "Sonuç" ile biten eser bu sahada meydana konulmuş en son çalışmadır.

2. İsmail E. Erünsal'ın Konuyla İlgili Diğer Çalışmaları:

- "Catalogues and Cataloguing in the Ottoman Libraries", *Libri*, 1987, c. XXXVII, sy. 4.
- "Fatih Devri kütüphaneleri ve Molla Lütfi Hakkında Birkaç Not", *Tarih Dergisi*, 1982, c. XXXIII.
- "Medieval Ottoman Libraries", *Erdem*, 1984, c. I, sy. 3.
- "Osmanlı Kütüphanelerine Ait En Eski Müstakil Kataloglar", *Prof. Dr. Nihad M. Çetin'e Armağan*, İstanbul, 1999, s. 359-370.

27 Özer Soysal'ın doçentlik tezi de *Cumhuriyet Öncesi Dönem Türk Kütüphaneciliği* (Ankara, DTCE, 1973) ismini taşımaktadır. Soysal'ın konuyla ilgili iki makalesi için bkz. "XIX ve XX. Yüzyıllar Osmanlı Siyasal Yaşamı'nın Kütüphane Kurumunu Etkileyen İki Olgusu", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, 1976, c. XXV, sy. 4, s. 250-261; "XIX ve XX. Yüzyıllar Osmanlı Siyasal Yaşamının Kütüphane Kurumunu Etkileyen İki Olgusu", *VIII. Türk Tarih Kongresi: Kongreye Sunulan Bildiriler*, c. II, Ankara, 1979, s. 1113.

- “Osmanlı Vakıf Kütüphanelerinde Yapılan Kataloglama Çalışmaları ve Kataloglar”, *Türkler*, Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca (ed.), Ankara, 2002, c. XI, s. 238-250.
- “Osmanlılarda Kitap ve Kütüphane Geleneği”, *Lale*, 1985, c. III, s. 15-21.
- “Osmanlılarda Kütüphane ve Kütüphanecilik Geleneği”, *Yeni Türkiye*, Temmuz-Ağustos 2000, sy. 34, s. 56-73.
- “Ottoman Libraries; A Brief Survey of Their Development and System of Lending”, *Libri*, 1984, c. XXXIV, sy. 1.
- “A Brief Survey of the Development of Turkish Library Catalogues”, *Libri*, 2001, c. LI, s. 1-7.
- “The Ottoman Libraries and the Ottoman Librarian Tradition”, *The Great Ottoman-Turkish Civilization*, K. Çiçek ve diğerleri (ed.), Ankara, 2000, c. IV, s. 867-885.
- İsmail E. Erünsal’ın *Türk Kütüphaneleri Tarihi* eserinde isimlerini zikrettiği Süheyl Ünver ve Müjgan Cunbur’un kütüphaneler ile ilgili çalışmalarının da burada zikredilmesi yerinde olacaktır.

3. Prof. Dr. Süheyl Ünver’in Çalışmaları:

- “Ahmed Vefik Paşa Kütüphanesi”, *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, 1967, c. XVI, sy. 1, s. 26-35.
- “Ahmet Vefik Paşa Kütüphanesi İç Resmi”, *Önasya*, 1968, c. IV, sy. 39, s. 13-14.
- “Çelebi Sultan Mehmed’in Hususi Kütüphanesi”, *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, 1970, c. XIX, sy. 4, s. 291-295.
- “Fâtih’in Tuğrasıyla Bir Kitap Vakfı Hakkında”, *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, 1960, c. XI, sy. 1-2.
- “Fatih’in Hususi Kütüphanesi”, *Yeni Tarih Dünyası*, Özel Sayı, 1953, sy. 1, s. 4-6.
- “Fatih’in Tıbbı Merakı ve Hususi Kütüphanesi”, *Türk Tıp Tarihi Arşivi*, 1942, c. V, sy. 19-20, s. 3-8.
- “Galatasaray Kütüphanesi Hakkında”, *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, 1963, c. XII, sy. 1-2, s. 43-45.
- “Hekimoğlu Ali Paşa Kütüphanesi”, *Yücel: Aylık Bilgi ve Kültür Mecmuası*, 1937, s. 101-106.
- “II. Sultan Bâyezid’in Edirne’deki Vakıf Kitaplarına Dair”, *Vakıflar Dergisi*, 1958, c. IV.
- “İkinci Selim’e Kadar Osmanlı Hükümdarlarının Hususi Kütüphaneleri Hakkında”, *IV. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Tebliğler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1952, s. 294-312.
- “İstanbul’un İlk Kütüphanesi Hakkında”, *Akşam Gazetesi*, 31 Ağustos 1942.
- “Osmanlı Hekimlerinin Hususi Kütüphaneleri”, *Dirim*, 1975, c. L, sy. 9, s. 399-401.
- “Osmanlı İmparatorluğu Kütüphaneleri Hakkında Eski Bir Rapordan Rumeli Kitaplıkları”, *Türk Kültürü*, 1973, c. XII, sy. 134, s. 29-34.
- “Sadrazam Karamanlı Mehmed Paşa’nın Eyüp Sultan Medresesi Kütüphanesine Vakfettiği İki Kitaba Dair”, *Konya*, 1944, s. 74-77.

4. Müjgan Cunbur'un çalışmaları:

Osmanlı Döneminde Kurulan Ortadoğu Kütüphaneleri, Ankara, 2001.

"Fâtih Devri Kütüphaneleri ve Kütüphaneciliği", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, 1957, c. VI, sy. 4, s. 1-16.

"I. Abdülhamid'in Vakfiyesi ve Hamidiye Kütüphanesi", *A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 1964, c. XXII, s. 17-69.

"Kanuni Devrinde Kitap Sanatı, Kütüphaneleri ve Süleymaniye Kütüphanesi", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, 1968, c. XVIII, sy. 3, s. 134-142.

"Kayseri'de Raşid Efendi Kütüphanesi ve Vakfiyesi", *Vakıflar Dergisi*, 1969, c. VIII, s. 185-195.

"Kütüphane Vakfiyelerinde İlimlerin Sınıflandırılması ve Bibliyografik Künyeler", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, 1970, c. XIX, sy. 4, s. 309-316.

"Kütüphanelerimizin Manzum Tarih ve Kitabeleri", *VIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 1983.

"Münif Paşa ve Kütüphanelerin Yönetimiyle İlgili İlk Resmi Talimatname", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, 1964, c. XIII, sy. 1-2, s. 30-35.

"On Sekizinci Yüzyılda Bir Okul Kütüphanesinin Açılışı", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, 1960, c. VIII, sy. 1-2.

"Osmanlı Çağı Türk Vakıf Kütüphanelerinde Personel Düzenini Geliştirme Çabaları", *Türk Tarih Kurumu VII. Türk Tarih Kongresi* (Ankara, 25-29.09.1970), Ankara, 1973, c. II, s. 68-40.

"Osmanlı Çağı Türk Vakıf Kütüphanelerinde Personel Düzenini Geliştirme Çabaları", *Türk Tarih Kongresi: Bildiri Özetleri*, Ankara, 1970, s. 77-86.

"Şeyhülislam Veliyüddin Efendi Vakıfları ve Kütüphanesi", *Necati Lugal Armağanı*, Ankara, 1968.

"Tanzimatın Kütüphanelerimize Etkileri", *Bellekten*, 1964, c. XXVIII, sy. 112.

"Tarihimizde Anadolu'da Kütüphane Kurma Çabaları", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, 1966, c. XV, sy. 3.

"Vakfiyelere Göre Eski Türk Kütüphanelerinin Yönetimi", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, 1962, c. XI, sy. 1-2, s. 3-21.

"Yusuf Ağa Kütüphanesi ve Kütüphane Vakfiyesi", *Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 1963, c. I, sy. 1, s. 203-217.

5. Diğer çalışmalar

Osmanlı kütüphanelerinin ilmî ve kültürel hayat içindeki yeri ve önemi ile ilgili olarak Hakan Anameriç'in yazdığı "Osmanlılarda Kütüphane Kültürü ve Bilimsel Yaşama Etkisi" (*Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM*, 2006, sy. 19, s. 53-78) başlıklı makale, yakın zamanda telif edilmiş olup konuyla ilgili genel bir değerlendirme mahiyetindedir. Osmanlı Devleti tarihi boyunca kurulmuş olan kütüphaneleri analitik olarak da değerlendiren Anameriç, kütüphanelerin eğitim tarihinde-

ki yerini iyi bir şekilde analiz etmiştir. Zengin bir bibliyografya ile desteklenen makale, son olarak ilmî ve meslekî cemiyetler konusunu da ele almıştır. Anameriç'in aynı konu üzerine Fatih Rukancı ile birlikte yazdığı ("Libraries as Scientific, Educational and Cultural Institutions in the Ottoman Empire (XIVth -XVIIth Centuries)", *Libri*, 2006, c. LVI, sy. 4, s. 252-263) başlıklı İngilizce bir makalesi daha bulunmaktadır.

Zikredilen bu çalışmalardan başka kütüphanecilik alanında çalışma yapan başka yazarlar da bulunmaktadır. Bir kısmı tez bir kısmı makale olan bu çalışmaların künyeleri şu şekildedir.

Ali İhsan Karataş, "Osmanlı Toplumunda Kitap (XIV-XVI. Yüzyıllar)", *Türkler*, Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca (ed.), Ankara, 2002, c. XI. s. 896-908.

Cevdet Çulpan, "Balkanlar'da Osmanlı Devri Türk Kütüphaneleri", *Türk Kültürü*, 1966, c. IV, sy. 40, s. 418-425.

Cevdet Türkay, "İstanbul Kütüphaneleri (Atıf Efendi, Fatih ve Ragıp Paşa Kütüphaneleri)", *Belgelerle Türk Tarihi*, 1973, c. XII, sy. 69, s. 30-35.

Fahri Sakal, "Osmanlı Ailesinde Kitap", *Osmanlı*, Güler Eren (ed.), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, c. XI, s. 732-738.

Geoffrey Roper, "Ahmad Fâris al-Shidyâq (öl. 1887) ve Avrupa ve Osmanlı İmparatorluğu Kütüphaneleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kütüphanecilik Dergisi*, 1998, c. V, s. 111-130.

Hakan Anameriç, "Osmanlılarda Kütüphane Kültürü ve Bilimsel Yaşama Etkisi", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, 2006, sy. 19, s. 53-78.

İlhan Akçay, "Cumhuriyet Devrine Kadar Manisa Kütüphaneleri", *Türk Kültürü*, 1966, c. IV, sy. 41.

İlhan Akçay, "Orta Anadolu'da Bazı Kitaplıklar", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, 1964, c. XIV, sy. 1-2, s. 21-25.

İlhan Polat, "Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Yugoslavya'da Kurulan Türk Kütüphaneleri", Lisans tezi, A.Ü. DTCF, 1969.

İsmail Baykal, "Fâtih Sultan Mehmed'in Hususi Kütüphanesi ve Kitapları", *Vakıflar Dergisi*, 1958, c. IV.

İsmail Baykal, "Topkapı Sarayı Müzesi Kitaplıkları", *Güzel Sanatlar*, 1949, c. VI.

İsmet Parmaksızoğlu, "Manisa Kütüphaneleri", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, 1959, c. VIII, sy. 1, s. 17-22.

İsmet Parmaksızoğlu, "Türk Kütüphanelerinde Gelişmeler", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, 1974, c. XXII, sy. 2, s. 87-93.

Mehmed Refik, "Enderûn-ı Hümayun Kütüphanesi", *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*, 1332, c. VII, sy. 40, s. 193-204.

Meral Alpay ve Safiye Özkan, *İstanbul Kütüphaneleri*, İstanbul: Ünal Matbaası, 1982.

Mihaile Stajnova, "Ottoman Libraries in Vidin", *Etudes Balkaniques* 2, Sofya, 1979.

- Muzaffer Gökman, *İstanbul Kütüphaneleri ve Bugünkü Vaziyetleri*, İstanbul: Hüsnütabiat Matbaası, 1939.
- Muzaffer Gökman, *Kütüphanelerimizden Notlar*, İstanbul, 1952.
- Muzaffer Gökman, *Murat Molla, Hayatı, Kütüphanesi ve Eserleri*, İstanbul, 1943.
- Naci Alaybeyli, "1910'da Osmanlı Kütüphaneleri", *Müteferrika*, 2004, c. XXV, sy. 1, s. 37-50.
- Necmeddin Sefercioğlu, "Osmanlı Döneminde Kütüphaneler", *Türk Yurdu*, 2000, c. XIX, sy. 20, s. 148-149.
- Nimet Bayraktar, "İstanbul'da Kadınlar Tarafından Kurulmuş Kütüphaneler", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, 1963, c. XII, sy. 3-4, s. 85-95.
- Orhan F. Köprülü, "Gennadeion Kütüphanesi'nin Osmanlı Tarihi Bakımından Ehemmiyeti", *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, 1979, c. VIII, sy. 1, s. 56-61.
- Osman Ersoy, "Eğitimde Kütüphane", *Türk Kütüphaneciliği*, 1994, c. VII, sy. 2, s. 91-94.
- Ömer Turan, "Bulgaristan'da Osmanlı Kütüphaneleri", *Kebikeç: İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, 2000, sy. 10, s. 283-292.
- R. Tuba Çavdar, "Bursa Kütüphaneleri", Lisans tezi, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Kütüphanecilik Bölümü, 1984-1985.
- S. Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı I. Müteferrika Matbaası*, Ankara: Maarif Vekâleti, 1939.
- Selim Nüzhet Gerçek, "İstanbul Kütüphaneleri ve Bunların İlki Hakkında Bir Yazı Dolayısıyla", *Akşam Gazetesi*, 27 Haziran 1942.
- Şemim Emsem, "Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Türkiye Kütüphanelerinin Tarihçesi", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, 1960, c. IX, sy. 1-2, s. 14-35.
- Şemim Emsem, "Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Türkiye Kütüphanelerinin Tarihçesi", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, 1960, c. IX, sy. 3-4, s. 119-126.
- Şükrü Yenal, "Topkapı Sarayı Müzesi Enderûn Kitaplığı (III. Ahmed Kitaplığı)", *Güzel Sanatlar*, 1949, c. VI.
- Tahir Harimî, *Tarih-i Medeniyette Kütüphaneler*, Balıkesir, 1931.

III. DARÜŞŞİFALAR

1. Osmanlılarda Tıp Eğitimi ve Dariüşşifalar

Osmanlı Devleti'nde hekimlerin yetişmesinde üç ayrı usul bulunurdu. Bunlardan birincisi daha önceki İslâm ülkelerinde olduğu gibi darüşşifa tarzı tıbbî müesseselerde uygulanan usta-çırak usulüydü. Diğeri ise özel hocalardan ders alma veya mevcut kitaplardan kendi kendini yetiştirme şeklidir. Bunların yanı sıra Osmanlılara has olan bir eğitim şekli de tıp eğitimine tahsis edilmiş Süleymaniye Daru't-tıbbi'nda hekim yetiştirilmesidir. Başta Bursa, Edirne ve İstanbul olmak üzere çeşitli merkezlerde açılan darüşşifalarda

usta-çırak usulü yürütülen tıp eğitimi çerçevesinde teorik ve pratik tıp birlikte öğretilirdi. Fatih Külliyesi'nde ve devletin diğer darüşşifalarında, Süleymaniye Külliyesi'nde olduğu gibi tıp medresesi olmamasına karşılık, tıp eğitiminin yapıldığı bilinmektedir. Süleymaniye Tıp Medresesi ise tespit edilebildiği kadarıyla İslâm dünyasında açılan ilk müstakil tıp okuldur.²⁸ Tıp medresesinde teorik tıp okutulurken hemen yanı başında açılmış olan darüşşifada ise pratik tıp uygulaması yapılırdı. Osmanlı topraklarında her üç tarzda da tıp eğitimi yapıldığı bilinmektedir. Her üç usul de klasik dönem Osmanlı hekim yetiştirme yöntemi olarak uygulanagelmıştır. XVIII. yüzyılın başlarından itibaren Batı ile gerçekleşen temaslar sonucunda yeni tıp eğitimine yönelik artmış ve Batı tarzı tıp anlayışı Osmanlı dünyasında hâkim olmaya başlamıştır.²⁹ Bu anlayışın bir sonucu olarak Batı tarzı tıp eğitim kurumları kurulmaya başlanmıştır. XIX. yüzyılın başında bir taraftan klasik tıp eğitimi devam ederken, III. Selim devletin bütün kurumlarını kapsayan reformları arasında 18 Şubat 1805'te, donanmanın hekim ihtiyacını karşılamak ve hastalarını tedavi etmek amacıyla Kasımpaşa'da, öğretim kadrosunda bir hekim ve bir cerrahın bulunduğu eğitim hastanesi *ispitalya* ile yanına teorik tıp ve cerrahî eğitimi verecek tabibhane binasını inşa ettirerek, Tersane Tıp Mektebi/Tersâne Tabibhânesi adıyla anılacak tesisi kurdu muşt u. Burasını takiben 14 Mart 1827'de Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin öncülüğüyle Vezneciler'deki Tulumbacı Konağı'nda dört yıllık eğitim veren Tıbhâne-i Amire (Dârü't-Tıbb-ı Âmire) açılmıştır. Artan ihtiyacı karşılayamayan bu binaya ek olarak 1832 yılında Topkapı Sarayı Hastalar Odası, Cerrahhâne olarak açılmıştır. Çeşitli düzenlemeler geçiren tıp eğitimi 1868 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye adıyla Türkçe tıp eğitimi veren bir kurum olarak devam etmiştir. 1903 yılında da Şam Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiyesi ismiyle Şam'da bir tıp fakültesi kurulmuştur.³⁰ 1909 yılında da Haydarpaşa'da yeni yapılan binada tıp eğitimi devam ettirilmiştir. Bu okul sivil ve askerî tıp eğitimini tek bir bünyede toplamıştır.

28 Salim Aydüz, (2007), "Süleymaniye Medical Madrasa", <http://muslimheritage.com/topics/default.cfm?ArticleID=665>.

29 Salim Aydüz, "On Sekizinci Yüzyıl Osmanlı Tıbbında Değişim: Doğu Tıbbından Batı Tıbbına Geçiş Üzerine Bir Deneme", 38. *Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı (1-6 Eylül 2002) Cilt II=Proceedings of the 38th International Congress on the History of Medicine (1-6 September 2002), c. II*, Nil Sari, Ali Haydar Bayat, Yeşim Ülman ve Mary Işın (ed.), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2005, s. 1031-1038.

30 Şam'daki tıbbiye 1918 yılına kadar faaliyette bulunmuştur. Bkz. Ali Rıza Atasoy, *Şam Türk Tıbbiyesi Mektebi Tarihi*, İstanbul: İ.Ü. Tıp Tarihi Enstitüsü Yayını, 1945; Ekmeleddin İhsanoğlu, *Suriye'de Modern Osmanlı Sağlık Müesseseleri Hastaneler ve Şam Tıp Fakültesi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999.

Osmanlı tıp eğitimi üzerine yazılmış kitap ve makale tarzında çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Ayrıca konuyla ilgili devam eden süreli kongreler vardır. Osmanlı tıp tarihi araştırmaları ile ilgili en son, detaylı ve geniş bibliyografya çalışması Zuhâl Özyayın ve Necdet Yılmaz tarafından yapılmış ve *Osmanlılarda Sağlık I*³¹ isimli eserde neşredilmiştir. Bu bibliyografya genel tıp tarihine ait olup tıp eğitimi konusunu da ihtiva etmektedir.

Osmanlılarda tıp eğitimi konusu Prof. Nil Sarı tarafından çeşitli makalelerle ele alınmış olup, en geniş ve detaylı çalışmalar da keza kendisi tarafından yapılmıştır. Nil Sarı ilk olarak *Osmanlılarda Hekim ve Deontolojisi* (Doktora tezi, İ.Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Deontoloji Kürsüsü, 1977, 186 s.) başlıklı bir tez çalışması yapmış, ardından “Osmanlılarda Tıphanenin Kuruluşuna Kadar Tıp Eğitimi” (*Türk Dünyası Araştırmaları*, 1983, sy. 22, s. 152-182) başlıklı makalesini daha sonra da “Educating the Ottoman Physician” (*Tıp Tarihi Araştırmaları*, 2, Nil Sarı ve Hüsrev Hatemi (ed.), İstanbul, 1988, s. 40-64) başlıklı İngilizce makalesini³² yayınlamıştır. Sözkonusu çalışmalarda öncelikle klasik tarzda eğitim ve tedavi yapılan darüşşifalar konusunu ele alan müellif, daha sonra cerrah ve kehhallerin (göz hekimi) yetiştirildiği önemli bir kuruluş olan sarayın *Ehl-i Hiref Teşkilâtı*nı incelemiştir. Son olarak XIX. yüzyılın başlarından itibaren açılan modern tıp mektepleri konusunu ele alan Sarı'nın çalışmaları büyük ölçüde arşiv kayıtlarına dayalıdır. Nil Sarı'nın bahsettiğimiz çalışmalarının yanı sıra Türk tıp tarihi konusunda da pek çok çalışması bulunmaktadır.

Tıp tarihi konusunun hayli geniş olması sebebiyle tıp eğitimi ile ilgili bütün çalışmaları değerlendirmek yerine sadece tıp eğitimine ve eğitim müesseselerine yönelik belli başlı seçme kitap ve makaleleri liste halinde yayınlamanın daha isabetli olacağı kanaatiyle aşağıdaki listeyi vermeyi uygun gördük.

2. Konuyla İlgili Kitap ve Makale Çalışmaları:

a. Kitaplar

- A. Süheyl Ünver, *Kayseri Tıp Sitemiz 760 Yaşında*, İstanbul: Türkiye Ulusal Verem Sağış Derneği Yayınları, 1966.
- Ali Haydar Bayat, *Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık ve Hekimbaşılar*, Ankara, 1999.
- Galib Ata (Ataç), *Tıp Fakültesi*, İstanbul, 1341.
- Gönül Çantay, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları*, Ankara, 1992.
- Kazım İsmail Gürkan, *Süleymaniye Darüşşifası*, İstanbul, 1966.

31 “Osmanlı Tıp Tarihi Araştırmaları Seçme Bibliyografyası”, *Osmanlılarda Sağlık-I*, C. Yılmaz ve N. Yılmaz (haz.), İstanbul: Biofarma, 2006, s. 361-379.

32 Makalenin web versiyonu için bkz. <http://www.muslimheritage.com/uploads/EducatingOttomanDoctors.pdf>

- Muhiddin Erel, “120 Yıllık Tıbbiyemizin Tarihine Bir Bakış”, İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enst. Yay., 1947.
- Müfid Erkal, *Bir Temel Sağlık Kuruluşumuzun Varlığında Türk Tıp Tarihi, Tıbhâne’den Nümüne’ye*, İstanbul: Zafer Matbaası, 1982.
- Ekmeleddin İhsanoğlu, *Suriye’de Modern Osmanlı Sağlık Müesseseleri Hastaneler ve Şam Tıp Fakültesi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999.
- Bedii N. Şehsuvaroğlu, *İstanbul’da 500 Yıllık Sağlık Hayatımız*, İstanbul 1953.
- Osman Ergin, *İstanbul Tıp Mektepleri, Enstitüleri ve Cemiyetleri*, İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enst. Yay., 1940.
- Osman Şevki Uludağ, *Beş buçuk Asırlık Türk Tıp Tarihi*, İstanbul, 1925.

b. Makaleler

- A. Süheyl Ünver, “İstanbul Tıp Fakültesi 1827-1934: 107 Yılda Geçirdiği Çıgırlar”, *Dirim*, Şubat 1934, sy. 1-2.
- A. Süheyl Ünver, “Selçukluların Bir Şifa Yurdu : Sivas Tıp Sitesi”, *Abbotempo* 1965, c. III.
- A. Süheyl Ünver, “750 Sene Önce Kayseri’de Açılan İlk Tıp Mektebi ve Kliniği”, *Dirim*, 1955, c. XXX, sy. 3, s. 138-143 [1-7].
- A. Süheyl Ünver, “750 Yıl Önce Kayseri Tıbbiyesi 1206”, *Tıbbiyeli*, [Tıbbiyeli Yayınlarından no: I], İstanbul, 1956, s. 1-6.
- A. Süheyl Ünver, “Süleymaniye Darüşşifasında Tahsil Eden Cerrahlardan Birine Ait Vesika”, *Türk Tıp Tarihi Arkivi*, 1942, c. V, s. 19-20.
- A. Süheyl Ünver, “Süleymaniye Külliyesinde Darüşşifa Tıp Medresesi ve Darü’l-akâkire Dair”, *Vakıflar Dergisi*, 1942, c. II, s. 196-208.
- Afet İnan, “Kayseri’nin 749 Yıllık Şifaiye Tıp Medresesi”, *Belleten*, 1956, c. XX, sy. 78, s. 217-222.
- Afet İnan, “Kayseri’nin 750 Yıllık Şifaiye Tıp Medresesi”, *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, 1956, sy. 179, s. 5-8.
- Ali Haydar Bayat. “Osmanlı Devleti’nde Tıp Eğitimi”, *Osmanlılarda Sağlık I*, C. Yılmaz ve N. Yılmaz (ed.), İstanbul: Biofarma, 2006, s. 237-245.
- Ali Himmet Berki, “Süleymaniye Külliyesi Tıp Medresesi”, *Hilal*, 1959, c. I, sy. 3, s. 5-7, 24.
- Arslan Terzioğlu, “Ortaçağ Türk-İslam Hastahaneleri ve Avrupa’ya Tesirleri”, *Belleten*, 1970, c. XXXIV, sy. 133, s. 121-149.
- Arslan Terzioğlu, “Galatasaray Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’nin Tesisi ve Bizde Modern Tıp Eğitiminin Gelişmesinde Önemi”, *Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane ve Bizde Modern Tıp Eğitiminin Gelişmesine Katkıları: Kuruluşunun 150. Yıldönümü Anısına 18 Eylül 1989’da Yapılan Sempozyuma Sunulan Bildiriler*, Arslan Terzioğlu ve Erwin Lucius (haz.), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1993, s. 11-23.
- Arslan Terzioğlu, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Tıp Eğitiminin Batılılaşması”, *Yeni Türkiye*, (Osmanlı Özel Sayısı III), 2000, c. VI, sy. 33, s. 753-761.

- Aydın Sayılı, "Bizde Tıp Öğrenimi Üzerine", *Bellekten*, 1971, c. XXXV, s. 829-234.
- Ayten Altıntaş, "Osmanlılarda Tıp Eğitimi (Tıbhâne-i Âmire Dönemi)", *Osmanlı Devleti'nde Sağlık Hizmetleri Sempozyumu*, Bilal Ak, Adnan Ataç (haz.), Ankara: Sağlık Bakanlığı, 2000, s. 89-115.
- Ayten Altıntaş, "Tıbhane-i Amire Tıp Medresesi miydi?", *Tarih ve Toplum*, 2000, sy. 200, s. 10-14.
- Ayten Altıntaş, "Tıbhane-i Amire'ye Adım Adım", *Tarih ve Toplum*, 1998, sy. 171, s. 132-137.
- Ayten Altıntaş, "Tıbhâne-i Âmire Tıp Medresesi miydi?", *Osmanlı Devleti'nde Sağlık Hizmetleri Sempozyumu*, Bilal Ak ve Adnan Ataç (haz.), Ankara: Sağlık Bakanlığı, 2000, s. 117-124.
- Bedii N. Şehsuvaroğlu, "Edirne II. Bayezid Darüşşifası (6 resim)", *Edirne: Edirne'nin 600. Fetih Yıldönümü Armağan Kitabı*, Ankara, 1965, s. 257-264.
- Bedii N. Şehsuvaroğlu, "Türkiye'de Tıp Öğretimi", *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, 1959, c. XXII, s. 735-749.
- Bedii N. Şehsuvaroğlu, "Türk İstanbul'da Tıp Öğretiminin 500. Yıldönümü", *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, 1971, sy. 34, s. 831-840.
- Ekmeleddin İhsanoğlu ve F. Günergun, "Tıp Eğitiminin Türkçeleşmesi Meselesinde Bazı Tespitler", *Türk Tıp Tarihi Yıllığı = Acta Turcica Historiae Medicinae. I. Uluslararası Tıp Tarihi ve Deontoloji Kongresine Sunulan Tıp Tarihi ile İlgili Bildiriler*, Arslan Terzioğlu (ed.), İstanbul, 1994, s. 127-134.
- Ekmeleddin İhsanoğlu ve Mustafa Kaçar, "Aynı Münasebetle İki Nutuk: Sultan II Mahmud'un Mekteb-i Tıbbiye Ziyaretinde İrad Ettiği Nutkun Hangisi Doğrudur?", *Tarih ve Toplum*, Kasım 1990, sy. 83, s. 44-48.
- Esin Kahya, "XIX. yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nda Tıp Eğitimi ve Kalburüstü Hekimlerimiz", *Erdem*, 1985, c. I, s. 687.
- Fahrettin Kerim Gökay, "Tıp Tarihimizde Medrese ve Üniversitelerde Tıp Fakültelerinin Kuruluş ve Gelişmeleriyle Geçirdikleri Bunalımlar Üzerinde İncelemeler", *Tıp Dünyası*, 1982, c. LV, sy. 3-4, s. 81-87.
- Fahrettin Kerim Gökay, "Tıp Tarihimizde Medrese ve Üniversitelerde Tıp Fakültelerinin Kuruluş ve Gelişmeleriyle Geçirdikleri Bunalımlar Üzerinde İncelemeler", *Tıp Dünyası*, 1982, c. LV, sy. 5-6, s. 129-137.
- Fahrettin Kerim Gökay, "Tıp Tarihimizde Medrese ve Üniversitelerde Tıp Fakültelerinin Kuruluş ve Gelişmeleriyle Geçirdikleri Bunalımlar Üzerinde İncelemeler", *Tıp Dünyası*, 1982, c. LV, sy. 7-8, s. 178-187.
- Fahrettin Kerim Gökay, "Tıp Tarihimizde Medrese ve Üniversitelerde Tıp Fakültelerinin Kuruluş ve Gelişmeleriyle Geçirdikleri Bunalımlar Üzerinde İncelemeler", *Tıp Dünyası*, 1982, c. LV, sy. 11-12, s. 271-278.
- G. A. Russell, "Physicians at the Ottoman Court", *Medical History*, 1990, c. XXXIV, s. 243-267.
- Gönül Cantay Güreşsever, "Türklerde ve Türkiye'de Tıp Eğitimi Tarihi", *İstanbul Tıp Kurultayı*, 25-30 Eylül 1977, İstanbul Tıp Fakültesi Yayınları, 1977.

- Gönül Cantay Güreşsever, "Osmanlı Türklerinde Tıp Eğitim Sistemi", *Osmanlı Devleti'nde Sağlık Hizmetleri Sempozyumu*, Bilal Ak ve Adnan Ataç (haz.), Ankara: Sağlık Bakanlığı, 2000, s. 125-133.
- M. Kadri Sayılğan, "Şifaiye Tıp Medresesi", *Kayseri Kültür*, 1981, c. I, sy. 1, s. 22-25.
- Mebrure Değer, "Dr. Galip Ataç'ın Tıp Fakültesi Adlı Kitabına Göre Mekteb-i Tıbbiye'nin İlk Yüzyılı", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 1996, sy. 103, s. 53-72.
- Mebrure Değer, "Süleymaniye Darüşşifası ve Tıp Medresesinin Bugünkü Durumu", *I. Türk Tıp Tarihi Kongresi, İstanbul 17-19 Şubat 1988: Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara, 1992, s. 189-192.
- Mustafa Münif Paşa, "Mektebi Tıbbiye-i Mülkiyenin Tarihçesi", *Sıhhat Almanakı*, Mazhar Osman (haz.), İstanbul, 1933, s. 67-71.
- Nimet Taşkıran, "Tıp Mesleğinde Okumanın Önemi", *Haseki Tıp Bülteni*, 1974, c. XI-I, sy. 4-5, s. 369-376.
- Nimet Taşkıran, "Osmanlı Devleti'nin İlk Zamanlarında Başka Ülkelerden Çağrılan ve Kendiliğinden Sığınan Hekimlerin Durumu: Türkiye'den Hekim İstenmesine Dair Bir Arşiv Belgesi", *Haseki Tıp Bülteni*, 1975, c. XIII, sy. 2, s. 103-111.
- Nimet Taşkıran, "Tersane-i Amire'deki Tabibhaneye Ait Bazı Belgeler", *Haseki Tıp Bülteni*, 1974, c. XII, sy. 2, s. 129-139.
- Nuran Yıldırım, "İstanbul Tıp Fakültesi'nde Hıfzıssıhha Dersleri ve Hocaları (1827-1933)", *Bilim Tarihi*, Ağustos 1993, sy. 22, s. 3-16.
- O. Ş. Uludağ, "Osmanlı Sarayının Yabancı Hekimleri", *Yeni Türk Mecmuası*, 1936, c. IV, sy. 38, s. 190-194.
- Osman Çetin, "Bursa'da Tıp Medresesi Var mıydı", *Tarih ve Toplum*, 1995, c. XXIV, sy. 143, s. 5-8.
- Osman Şevki Uludağ, "Tarihimizde İki Tıphâne Vardır", *Tıp Dünyası*, 15 Ağustos 1935, c. VIII, s. 2987-2989.
- Osman Şevki Uludağ, "Yeni İlk Tıbhâne ve Rum Tıbbiye Mektebi", *Tıp Dünyası*, 15 Mart 1940, c. XIII, s. 4365-4368.
- Salim Aydın, (2007), "Süleymaniye Medical Madrasa", <http://muslimheritage.com/topics/default.cfm?ArticleID=665>
- Sedat Kumbaracılar, "Bostancılar Hastanesi ve Bizde Cerrahlık Tedrisatı İlk Olarak Nerede Yapılmıştır", *Dirim*, 1948, c. XXIII, sy. 3, s. 44-47.
- Sedat Kumbaracılar, "Tulumbacı Konağı ve İstanbul'da İlk Tıbbiye Mektebi", *Dirim*, 1948, c. XXIII, sy. 9, s. 205-209.
- Tuncay Zorlu, "Süleymaniye Tıp Medresesi - I", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, F. Günergun (ed.), 2002, c. III, sy. 2, s. 79-121.
- Tuncay Zorlu, "Süleymaniye Tıp Medresesi - II", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, F. Günergun (ed.), 2002, c. IV, sy. 1, s. 65-97.
- Turhan Baytop, "Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane'de Eczacılık Öğretimi'nin Başlaması", *Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane ve Bizde Modern Tıp Eğitiminin Gelişmesine Katkıları : Kuruluşunun 150. Yıldönümü Anısına 18 Eylül 1989'da*

Yapılan Sempozyuma Sunulan Bildiriler, Arslan Terzioğlu ve Erwin Lucius (haz.), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1993, s. 64-66.

Yeşim Işıl Ülman, "Mekteb-i Tıbbiye'nin 1850-1851 Öğretim Yılı Faaliyet Raporu ve Mezuniyet Töreni", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 2002, c. IV, sy. 1, s. 57-64.

Yusuf Küçükdağ, "Divriği Darüşşifası'nın Osmanlı Döneminde 'Medrese-i Kebîr' Adıyla Eğitim Kurumu Olarak İşlevini Sürdürdüğüne Dair", *VIII. Türk Tıp Tarihi Kongresi: Kongreye Sunulan Bildiriler (16-18 Haziran 2004, Sivas - Divriği)*, İstanbul, 2006, s. 205-208.

Yusuf Küçükdağ, "Divriği Dârüşşifası'nın Osmanlı Döneminde 'Medrese-i Kebîr' Adıyla Eğitim Kurumu Olarak İşlevini Sürdürdüğüne Dair", *İstem: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Müsikîsi Dergisi*, 2005, c. III, sy. 5, s. 97-104.

Yusuf Küçükdağ, "Konya'da Alâeddin Dârü's-şifâsı, Tıp Medresesi ve Mescidinin Yeri, Yapısı", *Osmanlı Araştırmaları*, 1989, c. IX, s. 347-359.

IV. Teknik Eğitim

1. Askerî Teknik Eğitim

Osmanlı Devleti'nde doğrudan doğruya hükümdarın şahsına bağlı hassa veya merkez ordusu askerlerine *Kapukulu Teşkilatı* ismi veriliyordu. Osman Gazi döneminde *Gaziyan-ı Rum*, *Ahiyan-ı Rum*, *Abdalân-ı Rum*, *Bacıyan-ı Rum* adlarını taşıyan Ahiler ve Babâî birlikleri vardı. Ancak bu birimlerin düzenli bir ordu teşkil edecek tarzda teşkilâtlandırılması Orhan Gazi döneminde gerçekleşmiş ve bir ordu fikri ancak bu dönemde oluşmaya başlamıştır. Kuruluşu kesin olarak bilinmemekle beraber *yaya* ve *müsellem* denilen ilk muvazzaf birlikler Orhan Gazi döneminde görülmektedir. Devlet sınırlarının zamanla genişlemesi sonucunda mevcut birliklerin yetersiz kalması üzerine *Kapukulu Teşkilatı* kurulmuştur. Kapukulları devlet merkezinden padişahların emir ve kumandası altında ve onların şahıslarına bağlı, maaşlı yaya ve atlı askerî ocaklar olarak kurulmuşlardır.

Kapukulu ocaklarına asker temin etmek gayesiyle I. Murat, Gelibolu'da bir *Acemi Ocağı* kurarak esir Hıristiyan gençlerinin belirli bir terbiye ve eğitim aldıktan sonra Kapukulu Ocaklarına kabul edilmeleri kaidelerini koymuştur. Kapukulu Ocaklarının temelini teşkil eden Yeniçeri Ocağı'nın kuruluşu ise Edirne'nin fethini takip eden günlerde olmuştur. Acemi Ocağı, kaynak olarak bir tarafa bırakılırsa, Kapukulu Ocaklarından ilk kurulanı Yeniçeri Ocağı'dır. Bu ocağı Topçu, Cebeci ve Top Arabacıları ocakları takip etmiş, atlı birlikler olarak da Silahdarlar Ocağı kurulmuştur. Sultan Fatih Mehmet zamanında Sipahi Ocağı kurulmuş, bunlara sağ ve sol olmak üzere Ulufeciler ve Garipler Ocakları eklenerek, atlı sınıflar altı ocağa çıkartılmıştır. Devletin sınırları genişledikçe Kapukullarına merkez ordusu olmaları özellikleri yanında kale muhafızlığı görevleri de verilmiştir. Ayrıca eyaletlerde Yerlikulu,

Yeniçeri, Topçu ve Cebeci birlikleri teşkil edildiği gibi, Lağımçı ve Humbaracı ocakları da açılmıştır. XVI. yüzyıl ortalarında acemiler dışında yaya olarak Yeniçeri, Cebeci, Topçu, Top Arabacı, Lağımçı ve Humbaracı ocakları, atlı olarak da Sipahi, Silahdar, Sağ Ulufeciler, Sol Ulufeciler, Sağ Garipler ve Sol Garipler ocakları bulunurdu.³³

Kapukulu teşkilatında zamanla baş gösteren problemlerin giderilebilmesi için birtakım ıslahatlar yapılmıştır. Bu cümleden III. Selim Bostancı Ocağı'na bağlı olarak *Nizam-ı Cedid*, Alemdar Mustafa Paşa da *Sekban-ı Cedid* adlı iki ocak kurdularsa da her ikisi de kısa bir süre sonra çıkan ayaklanmalarla kapatılmıştır. Bu iki tecrübeden sonra II. Mahmut Yeniçeri Ocağı'nı ıslah etmek maksadıyla önce Eşkinci Ocağı'nı kurmuş ve daha sonra Yeniçeri Ocağını tamamen ortadan kaldırmıştır.

Yukarıda bahsettiğimiz ve "Ocak" ismi verilen bu askerî eğitim merkezleri, medreselerden sonra, "özel gaye" ile açılmış Osmanlı örgün eğitim kurumlarının başlıcalarındandı. Ocaklar, okuma ve yazma öğretimi yapılan kurumlardan olmadığından dolayı birer mektep mahiyetinde değildi, ancak bu ocaklar, kişiye yepyeni bir kimlik ve inanç kazandıran, askerlik formasyonu veren, eğitim ve disiplin ağırlıklı kışlalardı.³⁴ Osmanlı ordusunun temelini oluşturan bu ocaklarda eğitim ve öğretim kendi içinde yapılırdı. Humbarahane ve daha sonra Mühendishanelerin açılmasına kadar Osmanlılarda modern anlamda eğitim veren kurumlar açılmamıştır. Klasik dönem Osmanlı askerî teşkilatı ile ilgili olarak yazılmış en kapsamlı eser Kont Luigi Ferdinando Marsigli'nin kitabıdır. Esas ismi *Stato Militare dell' Imperio Ottomanno* [M. Kramer ve F. Kreutel (haz.), Graz, 1972] olan eser Kaymakam Nazmi tarafından da *Osmanlı İmparatorluğunun Zuhur ve Terakkisinden İnhitâtı Zamanına Kadar Askerî Vaziyeti* (Ankara, 1934) ismiyle Türkçeye çevrilmiştir. Marsigli, 1679-1680 tarihleri arasında on bir ay İstanbul'da bulunmuş ve Osmanlı toplumu içinde kalmıştır. 1692 yılında Bâbiâli'de görevli olarak çalışmıştır. Eser Osmanlı ordu teşkilatı, taktikleri ve kullandığı silahlar hakkında çok değerli bilgiler ihtiva etmektedir.

Yukarıda ifade ettiğimiz üzere, klasik dönemde askerî eğitim ve öğretim için kurulmuş olan tek kurum Acemioğlanlar mektepleriydi. İlk olarak I. Murad döneminde Gelibolu'da açılan Acemioğlanlar Mektebi'ni daha sonra Edirne Sarayı, Eski Saray, Yeni Saray, İbrahim Paşa Sarayı, İskender Çelebi Sarayı ve Galata Sarayı'nda açılan mektepler takip etmiştir. Enderûn Mektebi'ne alınmayan öğrenciler buralara gönderilir ve daha sonra çeşitli ordu görevlerine tayin

33 Abdülkadir Özcan, "Osmanlı Askerî Teşkilatı", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Târîhi*, E. İhsanoğlu (haz.), İstanbul, 1994, s. 346-360.

34 Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003, s. 38-40.

edilirlerdi. Esasında askerî ve bedenî birer eğitim ocağı olmakla birlikte, Acemioğlanlar mekteplerinde az da olsa, Enderûn Mektebi'nin alt odalarındaki gibi kurumsal bir eğitim-öğretim de yapılırdı.³⁵ Acemioğlanlar Mektebinin yanı sıra Mehterhane,³⁶ Cambazhane, Tersane, Tophane, Humbarahane, Tüfekhane ve Kılıçhane isimlerinde çeşitli askerî eğitim merkezleri bulunurdu. Ancak buralardaki eğitimin daha ziyade usta-çırak ilişkisi çerçevesinde cereyan ettiği görülür. Acemioğlanları Mektebi ve bahsettiğimiz diğer askerî kurumlardaki eğitim ile ilgili Osman Nuri Ergin'in *Türkiye Maarif Tarihi* isimli kitabında kısa bilgiler bulunmaktadır.³⁷ Gerek bu kurumlar gerekse genel olarak Osmanlı askerî eğitim tarihi ve teşkilatı konusunda en geniş çalışma İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapukulu Ocakları*³⁸ isimli iki ciltlik eseridir. Bu çalışma askerî eğitim ve teşkilat konusunda temel kaynaklara ve arşiv vesikalarına dayalı olarak hazırlanmış en kapsamlı eserdir. Askerî teknik eğitim ile ilgili en geniş literatür çalışması ise Mustafa Kaçar tarafından yapılmış olup "Osmanlılarda Askerî Teknik Eğitim" başlığını taşımaktadır (*Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2004, c. II, sy. 4, s. 455-469).

Burada ele alınacak literatür çalışmasında daha ziyade modern dönem olarak da tabir edilen Humbarahane ve sonrası teknik eğitim olacağından, bu konu üzerine yapılmış çalışmalar zikredilecektir. Bu dönem itibarıyla açılan modern askerî okullar şunlardır: 1. Mühendishane-i Bahrî-i Hümayun (1773-4); 2. Mühendishane-i Berrî-i Hümayun (1793); 3. Tıphane-i Âmire ve Cerrahhâne-i Mamure (1827); 4. Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye; 5. Muzika-i Hümayun Mektebi (1834). Mühendishaneler konusuyla ilgili olarak cumhuriyet öncesi dönemde yazılmış Pirizade Binbaşı Mehmed Esad Efendi'nin *Mir'ât-ı Mühendishane-i Berrî-i Hümayun*³⁹ (İstanbul: Karabet Matbaası, 1894) isimli eseri hayli geniş ve detaylı bir çalışmadır. Esad Efendi'nin Mekteb-i Harbiye'de muallim iken yazdığı *Mir'atı Mekteb-i Harbiye* (İstanbul: Artin Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1893) isimli eseri de konuyla ilgili olarak zikredilmesi gereken bir çalışmadır. Es'ad Efendi bu iki eserinde Harbiye ve Mühendishane'nin kuruluş tarihinden kendi zamanına kadar olan teşkilatını ve bu kurumlarda yetişen kimselerin hayatlarını yazmıştır.

Mühendishaneler konusuyla ilgili olarak yazılan önemli kitaplar vardır. Bunlar: Ç. Uluçay ve E. Kartekin'in *Yüksek Mühendis Okulu: Yüksek Mühen-*

35 Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 86.

36 Haşmet Altınöğçek, "Askerî Musiki Geleneği ve Mehterhanenin Bir Kurum Olarak Yerleşme Süreci", *Osmanlı*, Güler Eren (ed.), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, c. X, s. 751-755.

37 Ergin, *a.g.e.*, s. 31-62.

38 Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1984.

39 Eser Sadık Erdem tarafından transkribe edilerek tekrar neşredilmiştir. Bkz. Mehmed Esad, *Mir'at-ı Mühendishane-i Berrî-i Hümayun: İstanbul Teknik Üniversitesi Tarihçesi*, Sadık Erdem (haz.), İstanbul Teknik Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Tarihi Araştırma Merkezi, 1986.

dis ve Yüksek Mimar Yetiştiren Müesseseler Tarihi (İstanbul: Berksoy Matbaası, 1958) adlı eseri, E. Toğrol'un *İ.T.Ü. İnşaat Fakültesi Cumhuriyetin Ellinci Yılı Kitabı* (İstanbul, 1995) isimli çalışması, F. Kurtoğlu'nun *Deniz Mektepleri Tarihçesi* (İstanbul, 1941) ve Fahri Çoker'in *Deniz Harb Okulumuz* (Ankara, 1994) adlı kitaplarıdır. Ayrıca Faruk Umar'ın "Yüksek Mühendis Mektebi Mecmuası (Eski Türkçe Sayılar) 1927-1928 Endeksi" (*İstanbul Yüksek Mühendis Okulu Dergisi*, Ek, 1943, c. I, sy. 1) isimli makalesi de konu ile ilgili yayınları vermektedir. Mühendishane Başhocası İshak Efendi ile ilgili olarak Ekmeleddin İhsanoğlu'nun *Başhoca İshak Efendi: Türkiye'de Modern Bilimin Öncüsü* (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1989)⁴⁰ isimli monografisi de Mühendishane başhocalığı konusunun anlaşılması açısından son derece önemli bir kitaptır.

Mühendishaneler konusunda yapılmış en kapsamlı ve geniş çalışma Mustafa Kaçar'ın "Osmanlı Devleti'nde Bilim ve Eğitim Anlayışındaki Değişmeler ve Mühendishanelerin Kuruluşu"⁴¹ (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Bilim Tarihi Bölümü, 1996) isimli doktora tezidir. Kaçar bu çalışmasında mühendishanelerin kuruluşunu incelemiş, Avrupa'daki benzerleri ile mukayese etmiş, müfredatı, talebeleri ve teşkilat gibi konuları üzerinde durmuş ve mühendishanelerin Osmanlı eğitim tarihindeki önemini belirtmiştir. Mühendishanelerle ilgili diğer bir çalışma ise daha önce bahsettiğimiz gibi Kemal Beydilli tarafından yapılmıştır. Beydilli'nin 1776-1826 tarihleri arasında kapsayan *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne, Mühendishâne Matbaası ve Kütüphanesi: 1776-1826* (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1995) başlıklı bu çalışması hayli kapsamlı olup mühendishane ile birlikte buradaki matbaa ve kütüphane hakkında çok geniş bilgiler vermektedir.

Mühendishaneler konusuyla ilgili olarak yapılmış olan diğer yayınlar ise şunlardır:

- A. Terzioğlu ve H. A. Hatemi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yeni Nizamların Cedveli, Mahmud Raif Efendi Tarafından Tertip Edilmiştir. İstanbul'da 1789 Senesinde Fransızca Olarak Basılmış Kitabın Çevirisi ve Tıpkı Basımı*, İstanbul, 1988.
- Ali İhsan Gencer, *Bahriye'de Yapılan İslahat Hareketleri ve Bahriye Nezâretinin Kuruluşu (1789-1867)*, İstanbul, 1985.
- Cavit Baysun, "Eski Mühendishanelerin Kuruluşuna ve Bazı Hocalara Dair", *Yıldız Teknik Okulu Dergisi Yıllığı*, 1952.

40 Bu kitap ile ilgili bir değerlendirme için bkz. C. V. Findley, "Bashoca İshak Efendi (Türkiye'de Modern Bilimin Öncüsü); Osmanlı İlimi ve Mesleki Cemiyetleri", *International Journal of Middle East Studies*, Şubat 1992, c. XXIV, sy. 1, s. 140-141.

41 Tezin bir makale halindeki özeti için bkz. M. Kaçar, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Mühendishanelerin Kuruluşu", *Osmanlı*, Güler Eren (ed.), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, c. VIII, s. 680-697.

- Ekmeleddin İhsanoğlu, “Mühendishane-i Berrî-i Hümayun Başhocası İshak Efendi Hayatı ve Çalışmaları Hakkında Arşiv Belgelerine Dayalı Bir Değerlendirme Denemesi”, *Belleten*, 1989, c. LIII, sy. 207-208, s. 735-765.
- Hamit Er, “1699-1839 Arası Osmanlı Devleti’nde Eğitim Müesseseleri ve Yenileşme Modernleşme”, Doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998.
- İdris Bostan, “Osmanlı Bahriyesinde Modernleşme Hareketleri”, *150. Yılında Tanzimat*, H. D. Yıldız (haz.), Ankara, 1992.
- K. Beydilli ve H. K. Hatemi, *Seyyid Mustafa, İstanbul’da Askerlik Sanatı, Yeteneklerin ve Bilimlerin Durumu Üzerine Risalesi*, İstanbul: TÜYAP Yayını, 1986.
- Kemal Beydilli, “İlk Mühendislerimizden Seyyid Mustafa ve Nizam-ı Cedid’e Dair Risalesi”, *İ.Ü. Ed. Fak. Tarih Enstitüsü Dergisi*, 1987, sy. 13, s. 387-479.

Osmanlılarda askerî teknik eğitimin yanı sıra, XIX. asırda sivil mühendislik kurumları da açılmıştır. Bunların birisi *Mühendisîn-i Mülkiye* (Turuk ve Meâbir) *Mektebi* diğeri ise *Hendese-i Mülkiye Mektebi*’dir. Bu konuyla ilgili Osman Öztürk’ün “Osmanlılarda Sivil Mühendislik Fakülteleri”⁴² isimli bir makalesi ile Güngör Evren’in “İTÜ Tarihinden: Hendese-i Mülkiye”⁴³ başlıklı bir makalesi bulunmaktadır. Ayrıca Fikri Santur’un “Yüksek Mühendis Mektebi Tarihçesi” isimli makalesi de bu konu hakkında bilgi vermektedir.⁴⁴

2. Humbarahane

Mustafa Kaçar ayrıca “Osmanlı İmparatorluğunda Askerî Sahada Yenileşme Döneminin Başlangıcı”⁴⁵ isimli makalesiyle de Humbarahane’nin kuruluşu ve buradaki eğitim faaliyetleri konusunu incelemiştir. Ayrıca Humbaracı Ocağı’nda Hendesehane’nin kurulup kurulmadığı konusunu da arşiv belgelerine dayanarak tartışmaktadır. Humbarahane ve Humbaracı Ahmed Paşa üzerine Mehmed Arif Bey’in de “Humbaracı Ahmed Paşa (Bonnaval)” isimli bir makalesi bulunmaktadır.⁴⁶

Humbarahane ve Bonnaval Ahmed Paşa ile ilgili muhtelif tez çalışmaları ve makaleler de bulunmaktadır. Konuyla ilgili diğer literatür işe şu şekildedir: Ahmet Halaçoğlu, “Humbaracı Ocağı - Humbaracı Ahmed Paşa’nın Hayatı ve Islahatları” Lisans tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, 1982.

42 I. Uluslararası Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi, İTÜ 14-18 Eylül 1981, *Yapı Teknolojisi-Mühendislik Tarihi*, Bildiriler, İstanbul: İTÜ Mimarlık Fakültesi Baskı Atölyesi, 1981, c. III, s. 121-126.

43 İTÜ’den Haberler, 1978, sy. 2, s. 37-41.

44 *Mühendis Mektebi Mecmuası*, Sayı 47’ye Ek, 1931 *Mezunlar Broşürü*, 1931, *Mühendis Mektebi Mecmuası*, 1931, c. IV, sy. 47, s. 185-87.

45 *Osmanlı Bilimi Araştırmaları: Kuruluşunun 10. Yıldönümü Münasebetiyle Ekmeleddin İhsanoğlu’na Armağan*, F. Günergun (haz.), İstanbul Üniversitesi Ed. Fak. Yay., 1995, s. 209-225.

46 *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, 1328, c. III, sy. 18, s. 1143-144.

Cavid Baysun, "Ahmed Paşa", *İslam Ansiklopedisi*, c. I, s. 199.

Cavid Baysun, "Ahmed Paşa", *Küçük Türk-İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1974, c. I, s. 52-53.

Cavid Baysun, "Humbaracı", *İslam Ansiklopedisi*, MEB, c. VI, s. 982.

H. Bowen, "Ahmad Pasha Bonneval", *El²* (Fr), c. I, s. 300-301.

H. G. Majer. "Bonneval", *Biographisches Lexikon zur Geschichte Südosteuropas*, 1974, c. I, s. 233-234.

Hayriye Miskioğlu, "Humbaracı Ahmed Paşa", Lisans tezi, İ.Ü. Ed. Fak. Tarih Bölümü, 1948.

Yukarıda bahsettiğimiz yayınların yanı sıra Sipahi Çataltepe'nin "16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Teknik Öğretim" isimli makalesi bahsettiğimiz konuların kısaca bir özeti mahiyetindedir.⁴⁷

XVIII. yüzyılın son yarısından itibaren Avrupa tarzı modern okulların gündeme gelmesiyle birlikte yukarıda bahsi geçen mühendishaneler açılmış ve daha sonraki yüzyılın başlarından itibaren de bunları diğer meslekî ve askerî okullar takip etmeye başlamıştır. Avrupa tarzı yeni teknik okulların açılması konusunda özellikle Ebubekir Ratib Efendi'nin önemli çalışmaları bulunmaktadır. Bir süre Avusturya'da kalan Ratib Efendi Avusturya'daki özellikle teknik okullar, teknolojinin uygulamaya geçirilmesi gibi o dönem için çarpıcı örneklerini ortaya koymuştur. Enver Ziya Karal onun çalışmalarıyla ilgili olarak "Ebu Bekir Ratib Efendi'nin Nizam-ı Cedîd İslahatlarındaki Rolü" (*V. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 1960) isimli bir makalesinde geniş bilgi vermektedir.

Birol Çetin'in "Osmanlı İmparatorluğu'nda Askerî Teknolojilerin Takibi (1700-1900)" (*Türkler*, Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca (ed.), Ankara, 2002, c. XIII, s. 812-821) başlıklı makalesi de modern teknolojilerin tanınması konusunu ele almaktadır. Ancak makale mühendishanelerden ve diğer askerî eğitim kurumlarından bahsetmez. Cahit Yalçın Bilim'in "Osmanlılarda Eğitimin Çağdaşlaşması: Askerî Okullar" (*Osmanlı*, Güler Eren (ed.), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, c. V, s. 237-244) başlıklı makalesi ise hem mühendishanelerden hem de diğer askerî kurumlardan bahseder.

V. MESLEKİ EĞİTİM

1. Meslekî Eğitimin Tarihi

Osmanlılardaki meslekî eğitim konusu genel olarak iki ana bölümde incelenmektedir. Birincisi geleneksel dönem diğeri ise XVIII. yüzyılın başların-

47 II. Uluslararası Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi, İTÜ 28 Nisan -2 Mayıs 1986, *Bildiriler, Cilt I*, 16. *Yüzyılda Türk ve İslam Bilim ve Teknolojisi*, İstanbul: İTÜ, 1986, s. 1-12.

dan itibaren ortaya çıkan modern dönem. Geleneksel meslekî eğitim kurumları daha çok “Ahî Teşkilatı” ve “Loncalar” etrafında ve şemsiyeleri altında teşkilatlanmışlardır. Ahî birlikleri temel olarak esnaf ve sanatkârları bünyesinde toplayan bir örgüt olup Selçuklular zamanında kurulmaya başlamış ve Osmanlılar döneminde en parlak devrini yaşamıştır. Tarihî gelişim süreci içerisinde incelendiğinde Ahî birliklerinin bir eğitim kurumu olarak askerî, dinî-ahlâkî ve meslekî alanlarda eğitim ve öğretim hizmeti verdiği; bu eğitimin amacının ise insanları mükemmelleştirmek, çocuğu hayata hazırlamak, davranışlarında dengeli hareket etmesini bilen, çevresine uyum sağlayabilen ve başkalarının haklarına riayet eden insan yetiştirmek ve mensuplarını bir mesleğe hazırlamak olduğu görülür.

Ahî birlikleri gibi kökenleri Selçuklulara kadar uzanan ve yine Türkler tarafından kurulmuş olan Loncalar da esnaf ve sanatkârların örgütlendiği bir kurum olup daha ziyade esnaf ve sanatkârlara hammadde dağıtımını yapılan merkezlere verilen bir isim olarak kullanılmıştır. İki de esnaf ve sanatkârlarla ilgili örgütler olmasına rağmen, Ahî birlikleri ile Loncaların işlevleri birbirinden farklı olmuş, asırlar boyunca esnaf ve sanatkârlar arasında çok mühim bir bağın oluşmasına hizmet etmiştir. Loncalar, bugünkü modern sanayide olduğu gibi sırf çalışanları veya çalıştıranları değil, her iki zümreyi de kucaklamakta, küçük sanatların meslekî, idarî ve iktisadî bütün meseleleriyle meşgul olmakta, ayrıca meslekî ve teknik eğitimi de düzenlemektedir.

Ahî birliklerinde temel hedef bir sanat sahibi olmak, başkalarına muhtaç olmadan kendi emeği ile geçinmektir. Bunu temin etmek için mesleğe girmesi istenen kişilere küçük yaştan itibaren bir sistem içerisinde eğitim verilir ve bir meslek sahibi olması temin edilirdi. Bu meslek eğitimi süresince belli kademelere erişmek gerekiyordu. Bunlar sırasıyla *yamaklık*, *çıraklık*, *kalfalık* ve *ustalık* olarak sıralanırdı.

Klasik döneme ait bu meslekî ve teknik eğitim kurumlarının yerini XVII-I. yüzyıldan itibaren yeni eğitim kurumları almıştır. Bir kısmı askerî bir kısmı sivil olan bu kurumların zamanla güçlenmesi, geleneksel olanların yavaş yavaş kaybolmasına sebebiyet vermiştir. Ayrıca değişen üretim yöntemleri ve uygulamaları da eski sistemlerin terk edilmesinde önemli birer etken olmuştur.

İlmî ve meslekî eğitim konusu XIX. yüzyılın son yarısından itibaren ortaya çıkmıştır. Daha önceki devirlerde hemen hemen her türlü meslek kendi kurumunda usta-çırak ilişkisi çerçevesinde öğretilmekteydi. Bu gelenek bazı meslek gruplarında halen devam etmektedir. Ancak burada değinmek istedi-

ğimiz konu daha ziyade son yüzyılda ortaya çıkan ilmî ve meslekî okullar ile cemiyetlerdir. Tanzimat ile birlikte gerçekleştirilen yenileşme hareketleri çerçevesinde meslek eğitimiyle ilgili yeni okullar açılmıştır. Ahî birlikleri ve Lonca teşkilatları dışında, sivil halka sanat ve meslek öğretmeyi gaye edinen okullar ilk defa bu dönemde açılmıştır.

2. Meslekî Eğitim Okulları

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar açılan meslekî teknik öğretim okullarını başlıca şu alanlarda toplamak mümkündür: Erkek Teknik Öğretim Okulları, Kız Teknik Öğretim Okulları, Ticaret Okulları, Memur Okulları, Ziraat ve Orman Okulları.

Bu dönemde açılan bazı okullar şu şekildedir:

Pratik Sanat Okulları, Tarım Okulu, Askerî Baytar Mektebi, Orman ve Maden Mektebi, İmalat-ı Sıbyan Taburu, Telgraf Mektebi, Sanayi Mektebi, Kız Sanayi Mektebi, Fenn-i Resim ve Mimari Mektebi, Sanayi-i Nefise Mektebi, Ticaret Mektebi, Hendese-i Mülkiye Mektebi, Numune Bağı ve Aşı Ameliyat Mektebi, Mülkiye Baytar Mektebi, Polis Dersanesi, Aşı Memurları Mektebi, Gülhane Askerî Tababet Mektebi ve Seririyatı.

Zikredilen bu okulların yanı sıra gerek İstanbul'da gerekse taşra şehirlerinde benzer isimlerde daha pek çok mektep açılmıştır.

Meslekî ve teknik eğitim ile ilgili en eski çalışmalardan birisi Reşat Özalp tarafından "Türkiye'de Yüz Yıllık Meslekî ve Teknik Öğretim" (*Mesleki ve Teknik Öğretim*, 1961, sy. 104, s. 17-121) başlıklı bir makale ile yapılmıştır. Burada meslekî ve teknik eğitimin son yüz yıllık tarihi ele alınmıştır. Aynı konu üzerine yakın zamanlarda yapılan bir çalışma ise Tayyip Duman'a aittir. Duman, teknik okullar ve meslek kuruluşları ile ilgili olarak "Meslekî ve Teknik Eğitimin Gelişimi" (*Türkler*, Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca (ed.), Ankara, 2002, c. XV, s. 61-71) başlıklı makalesinde, Osmanlılarda meslekî ve teknik eğitimin tarihî gelişimini daha geniş bir bakış açısıyla ve detaylı bir şekilde incelemiştir. Çalışmada özellikle kurumların gelişim sürecinin ortaya konmasında yakın geçmişimize ağırlık verilmiş ve bu gelişimin meslekî ve teknik eğitimin bazı temel ilkelerine göre bir değerlendirilmesi yapılmıştır. Yapılan genel değerlendirmede, her dönemin sorunları, yönelimleri ve çözümlerinin neler olduğu ortaya konmaya çalışılmıştır. Geleneksel eğitim sistemleri ve kurumları bir arada değerlendirilerek her iki döneme ait kurumsal gelişmeler incelenmiştir. Meslekî eğitim, tarihimizde uzun yıllar yaygın eğitim yoluyla, usta-çırak ilişkisi içerisinde verildikten sonra okullaşmaya gidilmiştir. Her ne kadar meslekî-teknik okullar, başlangıçta *islah-hane* adıyla kimsesiz, yetim çocuklar için açılmış, eğitim sisteminin dışında

düşünölmüş ve bir standardizasyona tâbi tutulmamışsa da, birçok yönlerden gelişmiş, ileri uygulamaları da başarmıştır.⁴⁸

Geleneksel meslekî ve teknik eğitim konularında Tayyip Duman'ın yukarıda bahsedilen makalesinin yanı sıra başka çalışmalar da bulunmaktadır. Diğer yayınları vermeden önce ıslahhaneler ile ilgili olarak Bekir Koç'un yazdığı "Osmanlı ıslahhanelerinin İşlevlerine İlişkin Bazı Gözlemler" (*Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık 2007, c. VI, sy. 2, s. 113-127) başlıklı makaleye dikkat çekmek yerinde olacaktır. 5-13 yaşları arasındaki fakir ve kimsesiz çocukların sokaklardan alınarak, devletin kontrolünde ve sağlıklı bir ortamda büyümelerini sağlamak üzere kurulmuş olan ıslahhaneler aynı zamanda müslim ve gayrimüslimlerin bir arada eğitim görecekları karma eğitim sistemine geçişte önemli bir fonksiyon üstlenmiştir. Verilen eğitim süresi boyunca çocuklara hem temel seviyede okuma-yazma öğretiliyor, hem de deri işleme, terzilik, kunduracılık gibi yaygın mesleklerde kalfalık düzeyinde eğitim ve öğretim verilerek çocukların maddî açıdan kendi kendilerine yeter bireyler haline getirilmesi amaçlanıyordu. Bu açıdan ıslahhanelerin meslekî ve teknik eğitim tarihi konusunda önemli bir yeri bulunmaktaydı.

Nurcan İnci Fırat'ın İstanbul dışında açılan mekteplerden bahseden "Konya'daki Eski Sanayi Mektebi" (*Vakıflar Dergisi*, 2005, c. XXIX, s. 345-371) başlıklı makalesi, taşra mektepleri ile ilgili bir çalışma olması açısından mühimdir. Fırat makalesinde 1901 yılında Konya Sanayi Mektebi adıyla açılan bu kurumun daha çok mimarî yapısı ile ilgili bilgi vermektedir.

3. Konuyla İlgili Diğer Yayınlar:

- Abdülbâki Gölpinarlı, "İslam ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilatı ve Kaynakları", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, 1949, c. XI, sy. 1-4, s. 33-54.
- Ahmed Tabakoğlu, "Sosyal ve İktisadi Yönleriyle Ahilik", *Milletlerarası Ahilik ve Esnaf Sempozyumuna Sunulan Tebliğ*, İstanbul, 1984.
- Bayram Kodaman, *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, İstanbul, 1985.
- Cevat Alkan, Hıfzı Doğan ve S. İlhan Sezgin, *Meslekî ve Teknik Eğitimin Esasları*, Ankara, 1996.
- Cevdet Türkay, "Osmanlı İmparatorluğu Esnaf Disiplinini Gösterir Belge", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 1969, c. III, sy. 18, s. 18.
- F. Reşit Unat, *Türkiye'de Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara, 1964.
- Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu*, Ankara, 1987.

48 Faik Reşit Unat, "Niş ıslahhanesinin Kuruluş Tarihini Aydınlatan Bir Belge", *Meslekî ve Teknik Öğretim*, 1962, sy. 114, s. 5-6; Hans-Jürgen Kornrumphf, "ıslahhaneler", *Economie et Societes dans L'empire Ottoman (fin du XVIII debut du XXe siecle)*, Paris, 1983, s. 149-156; Cemil Öztürk, "Türkiye'de Meslekî ve Teknik Eğitimin Doğuşu (I): ıslahhaneler", *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, Ankara, 1995, s. 427-442; Cemil Öztürk, "ıslahhane", *DİA*, İstanbul, 1999, c. XIX, s. 190-191.

- M. Z. Oral. "Anadolu Köylerinde Gençler Derneği Yahut Ahiliğin Devamı", *Türk Et-nografya Dergisi*, 1959, sy. 13, s. 17-28.
- Mahmut Arslan, *The Work Ethic and Ahi Tradition of Turkey*, Haarlem: SOTA, 2008.
- Mehmet Genç, "Osmanlı Esnafı ve Devletle İlişkileri", *Ahilik ve Esnaf: Konferanslar ve Seminer: Metinler-Tartışmalar*, İstanbul, 1986, s. 113-124.
- Mikail Bayram, "Anadolu Selçukluları Zamanında Ahî Teşkilatının Kuruluşu ve Geliş-mesi", *Kelime Dergisi*, 1986, sy. 6, s. 6.
- Mikail Bayram, "Sadrüddini Konevi ile Ahî Evrenin Mektuplaşması", *S.Ü. Fen-Edebi-yat Fakültesi Dergisi*, 1983, sy. 2, s. 51-75.
- Mikail Bayram, *Bâciyân-ı Rum*, Konya, 1987.
- Neşet Çağatay, *Bir Türk Kurumu Olarak Ahilik*, Ankara, 1974.
- Orhan Tuna, *Türkiye'de Meslek ve Teknik Öğretim*, İstanbul, 1978.
- Sabahattin Güllülü, *Ahî Birlikleri*, İstanbul, 1977.
- Şinasi İlhan "Ahiler ve Teşkilatı", *Irmak Mecmuası*, 1928, c. I, sy. 1-8, s. 1-8.
- Ülker Akkutay, *Türkiye'de Çıraklık Eğitimi*, Ankara, 1991.
- Veysi Erken, *Bir Sivil Örgütlenme Modeli Ahilik*, Ankara, 1998.

4. İlmî ve Meslekî Cemiyetler

Osmanlı dünyasında meslekî ve teknik eğitimi yakından ilgilendiren bir diğer konu da ilmî ve meslekî cemiyetler konusudur. Bu konuya dikkatleri çeken ilk faaliyet 3-4 Nisan 1987 tarihinde gerçekleştirilen *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri, 1. Millî Türk Bilim Tarihi Sempozyumu*⁴⁹ olmuştur. Sö-z-konusu sempozyum İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi ile İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi tarafından ortaklaşa düzenlenmiştir. Sempozyuma yirmiyeye yakın bilim adamı katılmış ve burada sunulan tebliğ-lerin bir kısmı bildiriler kitabında neşredilmiştir. Kitabın Ekmeleddin İhsanoğlu'na ait "Modernleşme Süreci İçinde Osmanlı Devleti'nde İlmî ve Mes-lekî Cemiyetleşme Hareketlerine Genel Bir Bakış" başlıklı ilk makalesinde (s. 1-32) yazar, konu hakkında şimdiye kadar neler yapıldığını belirterek konu-nun önemi üzerinde durmuştur. İhsanoğlu kitabın üçüncü makalesinde ("19. Asrın Başlarında -Tanzimat Öncesi- Kültür ve Eğitim Hayatı ve Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi Olarak Bilinen Ulema Grubunun Buradaki Yeri", s. 43-47) bu cemiyeti ve on dokuzuncu yüzyıldaki genel ilim hayatını incelemiştir. İh-sanoğlu kitaptaki diğer iki makalesinde ise "Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin

49 Sempozyum bildirileri bir kitap halinde neşredilmiştir. *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetle-ri, 1. Millî Türk Bilim Tarihi Sempozyumu 3-4 Nisan 1987*, E. İhsanoğlu (haz.), İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1987. Bu kitap ile ilgili bir değerlendirme için bkz. C. V. Find-ley, "Bashoca İshak Efendi (Türkiye'de Modern Bilimin Oncusu); Osmanli İlmî ve Mesleki Cemiyetleri", *International Journal of Middle East Studies*, Şubat 1992, c. XXIV, sy. 1, s. 140-141.

Kuruluş ve Faaliyetleri” (s. 197-220) ile “Cemiyet-i İlmiye ve *Mecmua-i Ulûm*” (s. 221-245) konuları hakkında bilgi vermiştir. İhsanoğlu, Osmanlı ilmî cemiyetlerinin uzun ömürlü olamayışlarıyla ilgili olarak şu değerlendirmeyi yapmaktadır. “İlmî cemiyet adı altında kurulan Osmanlı cemiyetleri, Batı örneklerinde olduğu gibi, tabiatı ve insanı inceleme ve araştırmayı hedef alamamış fakat çok kısa ömürlü birer kültür hareket ve faaliyeti olarak başlayıp bitirmişlerdir.”

Bahsettiğimiz bildiriler kitabında yer alan, konu ile ilgili diğer makaleler ise şu şekildedir.

Ekrem Kadri Unat, “Osmanlı Devleti’nde Tıp Cemiyetleri”, s. 85-110.

Feza Günergun, “Osmanlı Mühendis ve Mimarları Arasında İlk Cemiyetleşme Teşebbüsleri”, s. 155-196.

H. Hüsrev Hatemi ve Aykut Kazancıgil, “Türk Tıp Cemiyeti (Derneği) Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane ve Tıbbın Gelişmesine Katkıları”, s. 111-119.

Hüseyin Hatemi, “Bilim Derneklerinin Hukuki Çerçevesi (Dernek Tüzelkişiliği)”, s. 75-84.

Mehmet İpşirli, “Lale Devri’nde Teşkil Edilen Tercüme Heyetine Dair Bazı Gözlemler”, s. 33-42.

Nil Sarı, “Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye ve Tıp Dilinin Türkçeleşmesi Akımı”, s. 121-142.

Orhan Koloğlu, “Sürelî Yayınların Bilim Fikri ve Kurumların Oluşmasına Katkısı”, s. 255-264.

Turhan Baytop, “Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Eczacılık Cemiyetleri”, s. 143-154.

Zafer Toprak, “Türk Bilgi Derneği (1914) ve Bilgi Mecmuası”, s. 247-254.

Sözkonusu sempozyumun dışında konuyla ilgili neşredilmiş diğer makaleler ise şunlardır:

Ekmeleddin İhsanoğlu, “Modernleşme Süreci İçinde Osmanlı Devletinde İlmî ve Meslekî Cemiyetleşme Hareketlerine Genel Bir Bakış”, *Millî Türk Bilim Tarihi Sempozyumu I, İstanbul, 3-5 Nisan 1987*, İstanbul, 1987, s. 1-31.

Ekmeleddin İhsanoğlu ve Feza Günergun, “Osmanlı Dönemi İlmî ve Meslekî Cemiyetleri - Bilim Tarihi Açısından Bir Değerlendirme”, *II. Türkiye Felsefe, Mantık ve Bilim Tarihi Sempozyumu, 11-13 Kasım 1987*, İzmir: Atatürk Kültür Merkezi, 1989, s. 133-139.

Ekmeleddin İhsanoğlu, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Bilim, Teknoloji ve Sanayide Modernleşme Gayretleri”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, II, İstanbul, 1998, s. 1-22.

Ekmeleddin İhsanoğlu ve Feza Günergun, “Osmanlı Dönemi İlmî ve Meslekî Cemiyetleri, Bilim Tarihi Açısından Bir Değerlendirme”, *Seminer*, Özel Sayı, 1989, c. VI, s. 133-139.

5. Osmanlılarda Meslekî ve Teknik Eğitim ile İlgili Olarak Yapılan Diğer Çalışmalar.

Halis Ayhan'ın "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Kurulan Cemiyet-i İlmiyelerin Eğitim ve Öğretim Çalışmaları" (*Osmanlı*, Güler Eren (ed.), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, c. V, s. 268-277) makalesi bu cemiyetlerin eğitim konusunda yaptığı faaliyetleri anlatır.

XIX. yüzyıl genel eğitim kurumları ile ilgili olarak şu makale önemlidir. Mehmet Emin Yolalıcı, "XIX. Yüzyıl ve Sonrası Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim Kurumları", *Osmanlı*, Güler Eren (ed.), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, c. V, s. 281-296.

Sevtaþ İshakoğlu [Kadiođlu]'nun "1900-1946 Yılları Arasında Darülfünun ve İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi'nde Matematik ve Fen Bilimleri Eğitimi" (*Osmanlı Bilimi Araştırmaları: Kuruluşunun 10. Yıldönümü Münasebetiyle Ekmeleddin İhsanoğlu'na Armağan*, F. Günergun (haz.), İstanbul Üniversitesi Ed. Fak. Yay., 1995, s. 227-283) başlıklı yazısı da Darülfünun'daki matematik ve fen bilimleri konularını incelemektedir.

Mustafa S. Akpolat'ın "Tanzimat Sonrası Osmanlı Mimarlığı" (*Türkler*, Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca (ed.), Ankara, 2002, c. XV, s. 350-359) başlıklı makalesi XIX. yüzyılda mimarlık eğitimi üzerinde durmakta ve "Sanayi-i Nefise Mekteb-i Âlisi ve Mimarlık Eğitimi" başlığı altında Batı tarzında eğitim veren ilk eğitim kurumu olan Sanayi-i Nefise Mekteb-i Âlisi hakkında bilgi vermektedir. Makalede okulun kuruluşu, işleyişi ve faaliyetleri ile hocaları hakkında bilgi verilmekte ayrıca okulun daha sonraki benzer kurumlara etkisi incelenmektedir.

Konuyla ilgili diğer çalışmalar şunlardır:

Ayfer İlter, "Tanzimat Sonrası Sanayi Devriminin Küçük Sanatlara Yansıması", Yüksek Lisans tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, 2002.

Aykut Kazancıgil ve Orhan Küçükler, "Türk Fiziki ve Tabii İlimler Cemiyeti ve "Türk Fiziki ve Tabii İlimler Cemiyeti Arşivi", *Tıp Tarihi Araştırmaları*, 2006, c. XIV, s. 1-17.

Hakan Anameriç, "Osmanlılarda Kütüphane Kültürü ve Bilimsel Yaşama Etkisi", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 2006, sy. 19, s. 53-78.

İsmail Doğan, "Osmanlı Bilimsel Toplulukların Türkiye'deki Bilim Eğitimine Etkileri", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 1993, c. XXVI, sy. 1, s. 131-149.

Ömer Faruk Şerifoğlu, "Osmanlı Ressamlar Cemiyeti ve İlk Nizamnamesi", *ST Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2006, sy. 1, s. 119-134.

Sonuç

Medrese ve tekkeler dışında kalan bazı kurumlar ile ilgili literatürü ele alan bu makale, Osmanlı eğitim ve bilim tarihi üzerine yapılan çalışmalar hakkında genel bir değerlendirmeyi ihtiva etmektedir. Beş farklı kurum üzerine yapılan çalışmalarla ilgili taramalarda ortaya çıkan sonuca göre sözkonusu kurumlar hakkındaki literatürün yeterli olduğundan bahsetmek zor gözükmektedir. İlk olarak ele alınan saray eğitimi ve özellikle Enderun Mektebi konusunda müstakil çalışmaların azlığı göze çarpmaktadır. Osmanlı saray hayatına dair sınırlı sayıda bilginin bulunması, bu alanda yapılacak çalışmaların önündeki en büyük engellerden birisidir. Saraydaki eğitim kurumları ve eğitim hayatı ile ilgili bilgiler daha çok saray ve harem ile ilgili yazılan eserlerde bulunmaktadır. İkinci olarak ele alınan kütüphaneler konusunda ise literatürün nispeten zengin olduğu görülür. Başta İsmail Erünsal olmak üzere, Süheyl Ünver ve Müjgan Cumbur'un çalışmaları bu alanda yapılmış kayda değer çalışmalar olarak göze çarpar. Üçüncü olarak ele alınan tıp eğitimi konusunda Nil Sarı'nın çalışmaları dikkat çekicidir. Bu çalışmaların yanı sıra genel olarak Osmanlı tıp tarihi konusunun çokça incelenen bir saha olduğu ortaya çıkmaktadır. Ancak tıp eğitimi ile ilgili çalışmaların yeterli sayıda olmadığı görülür. Son iki konu olan teknik eğitim ve meslekî eğitim konuları ise son çeyrek asırda üzerinde durulmaya başlanan konular olarak göze çarpar. Bu alanlarda yapılan çalışmaların giderek artmakta olduğu gözlenmektedir.

The Literature on the History of Educational Institutions Other than the *Medrese* and Dervish Lodge

Salim AYDÜZ

Abstract

This article is a selective study on the literature of all Ottoman educational institutions except medreses and takkas. The institutions included are palace education, libraries, dar al-shifas, and technical and professional schools. Only books and comprehensive articles on the subjects were analyzed but lists were made of others that give brief information. The article starts with palace education and gives material on the Enderûn School and concubine education. Following this is material on the libraries and education in libraries. The material on Ottoman medical education was divided into three groups; dar al-shifas education, private education and medical medrese education. The chapters of lists are literature on technical and professional education.

Keywords: Palace Education, Enderûn, Library, Dar al-Shifa, Technical Education, Pro-

fessional Education, Medical Medrese, Muhendishane (Royal School of Engineering), Mehterhane (Ottoman Military Band), Islahhane (Reformatory School).

Medrese ve Tekke Dışındaki Eğitim Müesseseleri Tarihi Literatürü

Salim AYDÜZ

Özet

Bu çalışma Osmanlı Devleti'nde medrese ve tekkeler dışında eğitim kurumları hakkında bir literatür değerlendirmesidir. Bahsedilen kurumlar dışında kalan saray eğitimi, kütüphaneler, darüşşifalar, teknik ve meslekî kurumlardaki eğitim literatürü ile sınırlandırılan çalışma, bu alanlarda yapılan belli başlı çalışmalarını ihtiva etmektedir. Konular üzerine yapılmış monografiler ve kapsamlı çalışmalar değerlendirilmeye tabi tutulurken diğer çalışmalar sadece liste halinde verilmiştir. Çalışmada öncelikle saraydaki eğitim ele alınmış ve Enderûn Mektebi ile cariyelerin eğitimi üzerine kaleme alınan literatür incelenmiştir. Daha sonra kütüphaneler ve eğitim ile ilgili literatür ele alınmıştır. Üç değişik alanda gerçekleştirilen Osmanlı tıp eğitimi literatürü, darüşşifalar ve tıp medresesi ile özel tıp eğitimi literatürü üzerine yoğunlaşmıştır. Teknik eğitim ve meslekî eğitim literatürü bu çalışmanın son iki konusunu teşkil etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Saray Eğitimi, Enderûn, Kütüphane, Darüşşifa, Teknik Eğitim, Meslekî Eğitim, Tıp Medresesi, Mühendishane, Mehterhane, Islahhane.